

***Kapital*'in Rusça Serüveni: Rusya Aynasında Tarihsel Maddecilik ve Politik Ekonomi Kuramı**

Muammer Kaymak, Hacettepe Üniversitesi İİBF İktisat Bölümü,
e-posta: mkaymak@hacettepe.edu.tr

Özet

Karl Marx'ın ilk cildi 1867 yılında yayınlanan başyapıtı *Kapital*'in çevrildiği ilk yabancı dil Rusçadır. Rusya'da 1860'lardan itibaren gelişen Rus Popülist hareketine (Narodnizm) bağlı bir grup aydının üstlendiği Rusça çeviri 1872 yılında yayınlanmıştır. *Kapital*'in Rusça baskısı kısa sürede sıra dışı bir ün kazanmış, farklı politik çevreler tarafından ilgiyle karşılanmıştır. *Kapital*, yayınlanmasını izleyen dönemde farklı kesimlerden Rus aydınların Avrupa'nın son feodal kalesi olan Rusya'daki toplumsal değişimin yönü üzerine yürüttükleri hararetli tartışmalarda önemli bir başvuru kaynağı olmuştur. Bu dönemde Avrupa'daki devrimci dalganın doğuya kaydığını saptayan Marx, *Kapital*'in Rusça baskısının karşılaştığı yoğun ilginin de etkisiyle dikkatini Rusya'daki toplumsal gelişmelere yöneltmiş, buradaki tartışmaları daha yakından izleyebilmek için Rusça öğrenmiştir. 1870'lerin başından 1883 yılındaki ölümüne kadar Marx'ın entelektüel ve siyasal faaliyetlerinde Rusya'daki gelişmeler önemli bir yer tutmuş, *Kapital*'den hareketle kendi tarih ve toplum kuramı üzerine yürütülen tartışmalara Engels ile birlikte yakından müdahale etmiştir. Birçok yazar, Batı Avrupa'nın tarihsel ve güncel deneyimine dayanarak kaleme alınan *Kapital*'in geri ve feodal bir ülkede kısa sürede büyük bir başarı elde etmesini tarihsel bir sapma olarak yorumlamıştır. Bu incelemede, *Kapital*'in Rusya'daki başarısının arkasında yatan entelektüel ve maddi koşullar açıklığa kavuşturulmaya çalışılmakta ve *Kapital*'den hareketle Rusya bağlamında yürütülen tarihsel maddecilik ve politik ekonomi tartışmaları değerlendirilmektedir.

Anahtar Sözcükler: Kapital, Karl Marx, Rusya, tarihsel maddecilik, kapitalizm.

The Adventure of *Das Kapital* in Russia: Historical Materialism and Political Economy in the Russian Mirror

Abstract

The first volume of Karl Marx' magnum opus, *Das Kapital*, was published in 1867. Russian was the first language into which *Das Kapital* was translated from the original German edition. The Russian translation was undertaken by some intellectuals from Russian Populist movement (Narodniks). After the publication of the Russian edition in 1872, *Das Kapital* enjoyed greater reputation in Russia than in any other country in a short time and it won a warm reception in many political circles. *Das Kapital* turned out to be an important reference for heated debates of Russian intellectuals from various

perspectives on the route of the social transformation in Russia which was then the last feudal state in Europe. Following the quick and warm reception of *Das Kapital* in Russia, Marx, who already pointed out that the revolutionary wave in Europe moved away from the west to the east, concentrated attention upon the social conditions of Russia and he learned Russian to be able to follow the debates in Russia closely. From the early 1870s to his death in 1883, Marx focused on studying Russia's social and political developments as a scholar and revolutionary, and he got directly involved the debates around his theory of history and society in collaboration with Friedrich Engels. Many scholars have regarded the rapid and widespread success of *Das Kapital* in feudal and backward Russia as an historical anomaly by emphasizing its content based on Western European experience. The purpose of this research is to clarify the intellectual and material conditions behind the quick reception of *Das Kapital* in Russia and to evaluate the debates on historical materialism and political economy that arise from different interpretations of *Das Kapital* in the Russia context.

Keywords: Das Kapital, Karl Marx, Russia, historical materialism, capitalism.

Giriş

Karl Marx, 5 Eylül 1867'de Hamburg'da *Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie* başlığıyla yayınlanan *Kapital*'in I. cildinde politik ekonomi üzerine uzun yıllara dayanan çalışmalarının en olgunlaşmış sonuçlarını bir araya getirirken, tarih ve toplum kuramına da en olgun şeklini vermiştir. *Kapital*, bir üretim biçimi olarak kapitalizmin oluşumunu, işleyiş mekanizmalarını ve bu mekanizmaların neden kapitalizmin sonunu getirecek dinamikleri hazırladığını anlatır. *Kapital*'de konu edilen tarihsel malzeme ve kuramsal tartışmalar, büyük ölçüde kapitalizmin doğduğu ilk ülke olan İngiltere ile ilgilidir. Marx, Almanca kaleme aldığı eserin önsözünde Romalı şair Horatius'un bir şiirinden alıntıyla, *Kapital*'de anlatılanların Almanya'daki koşullarla ilgisi olmadığını düşünebilecek Alman okuyucuyu şöyle uyarır: *De te fabula narratur* -Anlatılan senin hikâyendir.

1913 yılında kaleme aldığı *Marksizmin Üç Kaynağı ve Üç Bileşeni* adlı makalesinde V.İ. Lenin, Marx'ın öğretisinin insanlığın 19. yüzyılda yarattığı, Alman felsefesi, İngiliz politik ekonomisi ve Fransız sosyalizmi tarafından temsil edilen en iyi eserlerin meşru mirasçısı olduğunu söyler (Lenin, 2014: 81). Dolayısıyla *Kapital*'in söz konusu üç kaynağın özgün bir sentezi olduğu söylenebilir. Marx, klasik Alman eleştirel felsefe geleneğinin diyalektik yöntemi ışığında, İngiliz politik ekonomisinin ürettiği kuramsal temelden hareketle kapitalizmin eleştirel bir incelemesini yaparak esasen Fransız sosyalist geleneğinin ürettiği modern

komünizme işçi sınıfının bilinçli eylemiyle nasıl ulaşılacağını, kapitalizmin işleyiş yasalarının neden bu sonucu zorunlu kıldığını göstermeye çalışmıştır. Marx'ın da beklentisi *Kapital*'in bu amaca dönük olarak geniş bir okuyucu kitlesi ile buluşmasıdır. Ne var ki *Kapital*, yayınlandığı ilk yıllarda Marx'ın beklentilerinin aksine ne yayınlandığı ülkede, ne incelemenin esas malzemesini oluşturan İngiltere'de ne de Marx'ın gençlik yıllarından beri yakın ilişki içinde olduğu ve bir süre siyasal sürgün olarak yaşadığı Fransa'da ses getirmiştir. Bin adet basılan Almanca orijinal baskı çok uzun sürede tükenmiş ikinci baskı ancak 6 yıl sonra gerçekleşmiştir. Marx'ın bizzat gözden geçirdiği Fransızca çeviri 1872'den 1875'e kadar fasiküller halinde yayınlanmıştır. İngilizce baskı, Almanca orijinal baskıdan tam 20 yıl sonra 1887'de yayınlanmıştır. Eserin Almanca baskısı Marx (2011: 25)'in deyiimiyle daha önceki eserlerine yapıldığı gibi "sessizlikle boğma" taktiğiyle görmezden gelinmiştir. *Kapital*'in dar bir Alman işçi ve entelektüel çevre dışında okunup tartışılmaması, eserin amaçladığı siyasal ve entelektüel etkinin yaratılmaması Marx ve Engels'i harekete geçirmiş, Engels yazınsal üslubunu başarıyla değiştirerek liberal bakış açısından bir dizi eleştiri kaleme almıştır. Engels benzer değerlendirme yazılarının Alman basınında yer alması için yakın arkadaşlarını da devreye sokmuştur (Lamb, 2016).

Tam da bu dönemde Marx, Rusya'dan Nikolai Danielson¹ imzalı bir mektup alır. 18 Eylül 1868 tarihli bu mektupta Danielson, St. Petersburg'da Poliakov adlı bir yayıncının *Kapital*'in Rusça çevirisini yayınlamak istediğini, hatta eğer hazır olursa I. cildin hemen ardından II. cildi de yayınlayacağını yazmaktadır (Resis, 1970: 219-220). Marx için şaşırtıcı bir haberdir bu. 10 Ekim 1868'de Ludwig Kugelmann'a şunları yazar:

...Birkaç gün önce, St. Petersburg'dan bir yayıncı bana şu şaşırtıcı haberi verdi: *Kapital*, Rusça çeviri olarak basılmaktaymış. Giriş sayfası için benden bir fotoğraf istiyordu, doğrusu "can dostlarım " Rusların bu önemsiz isteğini geri çeviremezdim. Yirmi beş yıl aralıksız, hem de yalnız Alman olarak değil, Fransız olarak, İngiliz olarak kendileriyle savaşıyım da, her zaman beni "koruyanlar" Ruslar olsun; kaderin bir oyunu bu. 1843-44'te, Paris'teki Rus aristokratlar beni omuzları üzerinde taşırlardı. Proudhon'a karşı yazdığım yapıt (*Felsefenin Sefaleti*, 1847) olsun, Duncker'in yayımladığı (*Politik Ekonominin Eleştirisine Katkı*, 1859) olsun, hiçbir yerde Rusya'dan daha iyi satılmadı, işte *Kapital*'i çeviren ilk yabancı ulus da Rusya...

Lakin buna çok da büyük anlam yüklememek gerekir. Rus aristokrasisi, gençliğinde Alman üniversitelerinde ve Paris'te eğitim görür. Ve her zaman Batı'nın kendilerine sunabileceği en uç fikirlerin peşinden koşar.

Bu durum 18. yüzyıl boyunca bazı Fransız aristokratlarında da görülen katıksız elitizmden kaynaklanır. Voltaire kendi aydınlanma düşüncesi için *ce n'est pas pour les tailleurs et les bottiers* (bu -düşünce- terziler ve ayakkabıcılar için değildir.) diyordu. Radikal fikirlere düşkünlük, aynı Rusların devlet hizmetine girdiklerinde alçak adamlara dönüşmesini engellemez (Marx, 1934: 77-78).

Bu mektuptaki olumsuz ifadeler büyük ölçüde Marx'ın Rus Çarlığının Avrupa siyasetinde oynadığı gerici rolden kaynaklı olumsuz düşünceleriyle ilgilidir. Marx 1860'lara kadar Rusya'yı Çarlıkla özdeş görmüş, "Avrupa gericiliğinin jandarması" olarak değerlendirmiştir (Deutscher, 1948). Ancak Marx, bu tarihten itibaren Rusya'daki toplumsal ve politik gelişmeleri yakından izlemeye başlamıştır. Avrupa'da 1848 devrimlerinin yenilgisini izleyen on yılda yaşanan durgunluğun ardından, toplumsal hareketin dinamiğinin doğuya doğru kaydığını gözlemlemiştir. 11 Ocak 1860 tarihinde (Rusya'da serfliğin kaldırılmasından ve Amerikan İç Savaşının başlamasından bir yıl önce) Engels'e yazdığı mektupta Amerika'daki kölelik karşıtı hareketle Rusya'da serflerin isyanından o günlerde gerçekleşen en büyük iki olay diye söz eder. Marx bu mektupta serflerin isyanının aristokrasiyi anayasal monarşi için harekette geçireceğini öngörür (Marx ve Engels, 1995: 139-140). Ancak *Kapital*'in Rusça çevirisinin yayınlanma sürecinde karşılaştığı ilginin büyüklüğü ve kaynağı Marx'ın Rusya'ya ilişkin olumsuz fikirlerini de değiştirmiştir. Çünkü eserin karşılaştığı ilgi, Rusya'nın güncel sorunlarına yanıt arayan Narodnizm akımına bağlı devrimci aydınlardan gelmektedir.

Bu yazı *Kapital*'i çeviren ilk yabancı ülkenin Rusya olmasının anlamı üzerinde durmakta ve bu olgunun işaret ettiği bir dizi kuramsal tartışmaya ışık tutmaya çalışmaktadır. Bu çerçevede *ilk bölümde Kapital*'in Rusça çeviri ve yayın sürecinin ayrıntıları ele alınmaktadır. Bu sürecin özellikleri, dönemin Rusyası'nın genel politik ve entelektüel ortamına bir ayna tutmaktadır.

Yazının *ikinci bölümünde* Rusya'da *Kapital*'e yönelik ilginin ana kaynağını oluşturan Narodnizmin oluşum süreci ve temel görüşleri, Rusya'nın entelektüel tarihi ve Rusya'da kapitalist gelişmede önemli bir dönüm noktası olan ve Narodniklerin siyasal ajandasında büyük bir yer tutan 1861'deki serfliğin ilgası ve bunun yarattığı sonuçlar ekseninde ele alınmaktadır. Rusça halk anlamındaki *narod* sözcüğünden gelen Narodnizm, Aleksander Herzen ve Nikolay Çernişevski gibi aydınların düşüncelerinden hareketle 1860'lardan itibaren yaygınlaşan Rusya'da Çarlığın ve temsil ettiği toplumsal ilişkilerin devrimci yöntemlerle yıkılmasını hedefleyen devrimci bir siyasal akımdır. Narodnikler, serfliğin ilgasının ardından Rusya'da toplumsal değişimin yönü konusunda hararetli tartışmalar yürütmüş ve *Kapital*'i bu çerçevede okumuştur. Bu dönemde Rus

Narodniklerin esas ilgilendiği konu *Kapital*'de ortaya konan iktisadi kuram değil, tarihsel gelişmenin doğrultusu ile sermaye birikiminin toplumsal sonuçlarıyla ilgili görüşlerdir. Rusya, serflüğün ilgasının ardından Batı Avrupa'da olduğu gibi sömürü, yıkım ve baskı üreten kapitalizmin gelişme yasalarına mı tabi olacaktır yoksa başka bir yol mu izleyecektir? Narodnikler'in siyasal programları nedeniyle buna verdikleri yanıt ikincisidir. Narodnikler, Rusya'da feodal malikânelerde köylülerin kendileri adına işledikleri toprakların komünal mülkiyetine dayanarak, kapitalizme geçmeden sosyalizme geçişin mümkün olduğunu savunmaktadırlar. Bu nedenle batı kapitalizminin evrimi ve işleyişini konu alan *Kapital*'i Rusya'da kapitalizmin bir geleceğinin olmadığını kanıtlayan bir eser olarak görmüşlerdir. Narodniklere göre Marx'ın *Kapital*'in önsözünde Almanya için zikrettiği "De te Fabula Narratur" Rusya ile ilgili değildir. Tersine *Kapital* Rusya'yı tehdit eden ama engellenmesi gereken kapitalizmin kötülüklerini teşhir eden bir kitaptır.

Yazının 'Marx ve Rusya' başlıklı üçüncü bölümünde Marx'ın, Narodniklerin Rusya üzerine *Kapital*'deki tarih kuramı ekseninde yürüttükleri tartışmalara müdahale amacı taşıyan entelektüel mesaisi ele alınmaktadır. Marx, başlangıçta, Narodniklerin kapitalist gelişmenin sonuçlarına duydukları tepkiyle kapitalizm öncesi geçmişi romantikleştiren görüşlerini ciddiye almasa da 1870'lerden itibaren Rusya'daki bu en etkili devrimci harekete önem vermiş, *Kapital*'de ortaya koyduğu tarih ve toplum kuramının Rusya gerçekliğindeki algılanışına müdahale etmek amacıyla 1870'lerden ölümüne kadar Rusya'daki tartışmalarla yakından ilgilenmiştir. Bu dönemde Marx'ın Rusya üzerine görüşleri hakkındaki tartışmalar geniş bir akademik yazının konusunu oluşturmaktadır. Tartışmanın ana eksenini Marx'ın bu dönemde, Narodniklerle kurduğu ilişkiler ve Rusya ile ilgili yazdıklarına dayanarak, önceki eserlerinde ve *Kapital*'de geliştirdiği tarihsel gelişme modelini gözden geçirip geçirmedir. Marx'ın Rusya üzerine yazıları ve bu konudaki tartışmalar, Rusya'nın Marx'ın kuramının Batı Avrupa deneyimi dışında ilk kez sınındığı yer olması nedeniyle büyük bir önem taşımaktadır. Bu nedenle bu bölümde Marx'ın Rusya üzerine yazıları ayrıntılı bir şekilde ele alınmakta ve bu yazıların Marx'ın tarih ve toplum kuramı içindeki yeri tartışılmaktadır.

Yazının *dördüncü ve son bölümü* Rusya'da Marksizmin gelişmesine *Kapital*'in katkılarıyla ilgilidir. Rusya'da Marksizm, tarımda ve sanayideki kapitalist gelişmenin Narodnizmin savlarını geçersizleştirdiği 1880'lerden itibaren ortaya çıkmıştır. Rus Marksizmi Narodnizmden doğmuştur ve kendi siyasal programlarını Narodniklerle yürüttükleri polemiklerde inşa etmiştir. Bu polemiklerin en olgun sonuçları 1890'larda ortaya konulmuştur. Bu dönemde *Kapital*, 1870'lerde olduğu gibi yalnızca içerdiği tarih ve toplum kuramıyla değil, Rusça'ya çevrilmiş II. ve III. ciltlerindeki kuramsal malzemeyle de baş roledir.

Kapital'in Rusça Çeviri ve Yayın Süreci

Kapital'in Rusça çevirisi ile ilgili Danielson'un mektubunun ardından, çeviri süreci iyi çevirmen bulunamadığından bir süreliğine ertelenmiştir. 1869 yılı sonuna doğru çeviri ünlü Rus anarşist Mihail Bakunin'e bırakılmış, ancak Bakunin Marx'la Enternasyonal'deki siyasi anlaşmazlıkları nedeniyle uzun süre duraksadıktan sonra öneriyi geri çevirmiştir. 1870 yılında Marx ve Engels'in görüşlerinden etkilenen ve onlarla 1870 yılında Londra'da görüşen Rus devrimci German Lopatin çeviriyi yeniden ele almış, ancak siyasal faaliyetleri nedeniyle yarım bırakmıştır. Çeviriyi tamamlama görevi Danielson'a kalmıştır. Danielson, Lopatin'in tersine, Marksizme oldukça uzak bir isimdir. Narodnik hareketin liberal kanadına yakındır. Ancak *Kapital*'in Rusya'da yayınlanmasını çok önemsemiş, *Kapital*'in Engels'in editörlüğünde 1885'de yayınlanan II. cildini 1886'da, 1894'de yayınlanan III. cildini de 1895'de Rusçaya titiz bir şekilde çevirmiştir (Resis, 1970: 220).

Danielson'un kimliği ve eserin yayın süreci *Kapital*'in ilginç Rusya macerası konusunda epey bilgi vericidir. Danielson, çeviriyi üstlendiği dönemde St. Petersburg Mutual Credit Society adlı bir bankada iktisatçı olarak çalışmaktadır. Çeviri sırasında üniversite yıllarından tanıdığı ve bir kısmı aynı bankada çalışan arkadaşlarından da destek almıştır. Danielson çeviriyi tamamladıktan sonra eser, Çarlık Rusyasının katı sansürünü aşmak zorundadır. Çarlık sansür heyeti, yabancı yayınları oldukça katı bir şekilde denetlemektedir. *Kapital* çevirisi heyetin önüne gelmeden önce Diderot'un romanlarından bir seçki, Thomas Hobbes'un *Leviathan*'ı, Herbert Spencer'in *Social Statics* kitabı yasaklanmıştır. Sansür, sosyalizm, komünizm propagandası içeren, kilise ve din düşmanlığı yaptığı düşünülen her eseri yasaklamaktadır. 1871'de Engels'in İngiltere'de Emekçi Sınıfların Durumu kitabı yasaklanmıştır. Sansür 1872 yılında Marx ve Engels'in *Kapital* dışında kalan tüm kitaplarını yasaklar. Anlaşılabacağı üzere *Kapital* sansürden geçmiştir.

Sansür heyeti, *Kapital*'in incelemesini D. Skuratov ve A. De-Roberti adlı iki bilirkişi arasında paylaşmıştır. Skuratov, raporunda *Kapital*'in "ağır, nüfuz etmesi zor, kesin bir şekilde bilimsel bir kitap" olduğunu yazar. *Kapital*'in "Mutlak Artı Değerin Üretimi" başlıklı bölümünde geçen General Kiselyov'un toprak reformuna yönelik eleştirileri, eserdeki din karşıtı ve sosyalist argümanları tek tek not eder. Ama raporunda, bunların muğlak ve anlaşılması güç argümanlar içinde sunulduğunu, zaten eserin çok az kişi tarafından okunacağını, okuyanların da kitabın zorluğu nedeniyle bunları anlamayacağını yazar. Skuratov raporuna, Marx'ın kitapta İngiliz fabrika sistemindeki acımasız rekabeti eleştirdiğini, ancak Rus çarlığı *laissez faire* politikası izlediği için, bu eleştirilerin Rusya ile

ilgili olmadığını ekler. Rapora göre kitap kişilerle değil sistemle ilgilidir. Çarlık ailesine ve devlet görevlilerine doğrudan saldırmamaktadır. Yazar, kitabın savlarını Rusya'ya uygulamamaktadır. İşçilerin durumu hakkında yazdıklarında ise Rusya'yı ilgilendiren bir taraf yoktur. Zaten Çarlık işçilerin ve işverenlerin haklarını aynı anda gözeten bir yasa tasarısı hazırlığı içindedir. Bu nedenle kitabın doğurabileceği sorunlara yönelik bir endişeye mahal yoktur. Sansürün atadığı diğer bilirkişi olan De-Roberti büyük ölçüde Skuratov'un söylediklerini tekrarlar ve eserin Batı Avrupa'daki fabrika sisteminin ve karşılığı ödenmeyen emek zamanı sisteminin etkilerini iyi bir şekilde açıkladığını, Almanca orijinal baskısının Rusya'ya girmesine daha önceden izin verildiği için çevirisinin yasaklanmasına gerek olmadığını ekler (Resis, 1970: 221-222).

Çevirinin yayınlanmasının ardından eser büyük bir ilgi ile karşılanır. Üç bin adet basılan eser yayını izleyen ilk 6 haftada 900 kopya satılmıştır. Bin adet basılan Almanca I. baskının 6 yılda tükendiği dikkate alınınca *Kapital*'in Rusya'da karşılaştığı ilgi dikkat çekicidir.

Rusya'da *Kapital*'e yönelik ilk değerlendirmeler Rusça çevirinin yayınlanmasından önce çıkmaya başlamıştır. İlk değerlendirme yazısı 1869 yılında August Comte'un izleyicilerinden Evgeni De Roberti adlı bir Rus soylusu tarafından kaleme alınmıştır. De Roberti, Marx'ı resmi politik ekonominin kavramsal araçlarını kullanarak ona karşı savaş açan ve ütöpik olan her şeyden sakınan "ılımlı sosyoloji okulu"nun bir temsilcisi olarak değerlendirir. Ona göre *Kapital*, "içerdiği devasa ampirik malzemeye rağmen kullandığı diyalektik metot pozivist değil metafiziktir. Eserdeki emek değer kuramında hiçbir yenilik yoktur. Marx'ın teorileri ampirik verilerden hareketle elde edilmemiştir. Veriler, teorileri doğrulayacak şekilde elekten geçirilmiş ve bu nedenle diyalektik bir şekilde ele alınmıştır (Resis, 1970: 226).

De Roberti'nin olumsuz değerlendirmesine karşın *Kapital*, Marx'a Rusya'da bir bilim insanı olarak büyük bir saygınlık kazandırmış, eser birçok Rus aydını tarafından kısa sürede Batı Avrupa kapitalizminin bir el kitabı olarak görülmeye başlanmıştır. Birçok yazıda *Kapital* Avrupa proletaryasının çektiği sıkıntıları teşhir etmek ve Rusya'nın iktisadi geleceği üzerine bir bakış açısı edinmek üzere alıntılanmıştır. Yine 1869 yılında Grigori Z. Eliseev adlı bir Narodnik yayıncı, Malthus'un nüfus kuramını eleştirdiği bir yazıda, Marx'ı çağdaş politik ekonomistlerin en yeteneklisi ve en dürüstü olarak tanımlar. Ve Rusya'da yoksulluğun aşırı nüfustan değil serfliğin sürmesinden kaynaklandığını vurgularken Marx'ın *Kapital*'de işçilerin durumunu ABD'deki kölelerle karşılaştırdığı pasaja² gönderme yapar: "Köle piyasasının yerine serf piyasasını, Kentucky ve Virginia yerine serf malikânelerini, Rusya'nın özgür nüfusu yerine Afrika'yı koyun" (Resis, 1970: 227).

Bu dönemde Rusya'da bu tür değerlendirmelerin yanı sıra *Kapital*'deki iktisadi kuramı ele alan değerlendirmeler de çıkmıştır. Örneğin 1871'de Kiev Üniversitesi politik ekonomi profesörü Nikolai Ziber, Ricardo'nun değer ve sermaye kuramı üzerine yazdığı tezinde Marx'ın *Kapital*'de geliştirdiği değer, para ve sermaye teorisini temelleri bakımından, Smith- Rikardocu öğretinin zorunlu devamı olduğunu vurgulamıştır. Aynı zamanda Ricardo'nun *Politik Ekonominin İlkeleri ve Vergilendirme* adlı eserini de Rusça'ya çeviren Ziber, Rusya'da klasik politik ekonomi ve Marksizmin akademik bir inceleme alanı olarak gelişmesinde çok büyük bir rol oynamış, özellikle değer kuramı üzerine yazdıklarıyla ilk kuşak Marksistlerin temel başvuru kaynağı olmuştur (Allison, 2015: 34-35).

Kapital'in Rusça çevirisini yayınlanmasının ardından çıkan çok sayıda değerlendirmede de eser büyük bir övgü ile karşılanmıştır. *Kapital*'in Rusya'da karşılaştığı ilgi, Marx'ın Rusya'ya yönelik ilgisi ile birleşince ortaya çıkan tablo Almanca II. baskıya sonsözde açıkça görülmektedir. Marx, burada Çernişevski'den övgüyle bahsetmiş, kendi tarih ve toplum kuramını özetleyen Rus yazar I. Kaufman'ın yazısından çok uzun bir alıntı yapmış, *S. P. Vedomosti* adlı bir St. Petersburg gazetesinde çıkan *Kapital*'le ilgili bir yazıdan övgü dolu paragrafı alıntılanmıştır (Marx, 2011: 24-26).

Kapital'in Rusya'da karşılaştığı ilgi gerçekten sıra dışıdır. Kapitalizmin daha henüz yeni uç verdiği, feodalizme özgü bağımlılık ilişkileri üzerinde yükselen despotik bir monarşinin hüküm sürdüğü bir ülkede kapitalizmin sistematik bilimsel incelemesinin bu denli büyük bir ilgiyle karşılanması ilk bakışta ilginç görünmektedir. Ancak burada açıklanması gereken esas mesele, Rusya'da *Kapital*'in karşılaştığı ilgi değil, Rus *intelligensiasının* büyük bir kesiminin Narodnizm akımının sosyalist fikirlerinin etkisi altında ya da bu fikirlere açık olmasıdır. *Kapital*'e yönelik ilgi bunun sonucudur. Çevirinin yayınlanmasının ardından legal basında yer alan ilk değerlendirmeler, doğal olarak *Kapital*'in Rusya'daki alımlanışının altında yatan ve Narodnizmin görüşlerinden kaynaklanan temel kaygılara işaret etmez. Bu temel kaygıların anlaşılabilmesi için Narodnizmi doğuran toplumsal ve entelektüel koşullara değinmek gerekir. İzleyen bölümde 19. yüzyıl Rusyası'nın başlıca karakteristikleri ve geçirdiği dönüşümler ekseninde Narodnizmin oluşumu ve temel görüşleri ele alınmaktadır.

Narodnizm: Kökenleri ve Ajandası

19. yüzyıl ortalarında Avrupa'nın son feodal monarşilerinden olan Rus Çarlığı'nın egemenliği altındaki Rusya, büyük bir krizin eşiğindedir. Batı Avrupa kapitalizmi ile rekabet edebilmek için askeri, idari ve ekonomik alanda 18. yüzyıl başlarından

beri despotik bir baskı rejimi altında sürdürdüğü tepeden modernleşme süreci, 19. yüzyıl ortalarında feodal Çarlık rejiminin denetlemekte zorlandığı iktisadi politik ve toplumsal değişimlere yol açmıştır. Feodal bir ekonomik yapı ve onun üzerinde yükselen çürümüş bir devlet yapısı, 18. yüzyıl sonlarından itibaren Batı Avrupa’da kapitalizmin ekonomik ve politik alanda geçirdiği büyük dönüşümün yarattığı baskıya direnmekte zorlanmaktadır. Hobsbawm (1989: 9)’ın “çifte devrim” adını verdiği Fransız Devriminin ve İngiliz Sanayi Devriminin sembolize ettiği bu baskılar, politik planda soyluların yükselen anayasal monarşi talebi ve bağımlı halkların milliyetçilik cereyanından etkilenerek ayaklanmasından duyulan korku biçiminde kendini gösterirken, iktisadi planda rekabetçi baskılara yanıt verebilmek için modern sanayinin geliştirilmesi sonucunu doğurmuştur. Rus Çarlığı, Batı’dan gelen tehdidi ilk kez Moskova önlerine kadar gelen Napolyon Bonarpate’in ordusu karşısında hissetmiştir. Fransız devriminin liberal ilkelerini, cumhuriyetçi ve sekülerist ruhunu tüm Avrupa kıtasına taşıyan ve eski rejimleri tehdit eden Napolyon savaşlarının ardından, Rus çarlığı, 1815’de toplanan Viyana kongresinin izleyen dönemde diğer Avrupalı monarşilere öncülük ederek bir “Kutsal İttifak” oluşturdu. Rus Çarlığı, Prusya ve Avusturya Macaristan İmparatorluğu ile birlikte, kendi geleceklerini tehdit eden gelişmeler karşısında, Hıristiyan değerlerini ve “Kralların Tanrısal Hakları”nı korumak için ortak hareket etme kararı alarak bir feodal direniş hattı oluşturmuştur (Hobsbawm, 1989: 186). Bu ittifakın kurulmasının ardından, Çarlık rejimi, 18. yüzyıl başından beri sürdürülen ılımlı Batılılaşma politikasını terk ederek, Ortodoks Hıristiyanlık ve Pan-Slav milliyetçiliğine dayanan katı bir otokratik rejim kurmuş ve Çarlığın bekası için yayılcı bir politika yürütmeye başlamıştır. Bu dönemde Çarlık, Büyük Petro’ndan beri sürdürülen tepeden modernleşme programı çerçevesinde Avrupa’da eğitim gören soyluların liberal ilkelerden etkilenerek anayasal monarşi talep eden girişimlerini de püskürtmeyi başarmıştır (Walicki, 1987: 49). 19. yüzyıl ortalarında feodal ekonomi militarist politikaların mali yükünü daha fazla taşımakta zorlanmaya başlamış, köylülük üzerindeki vergi yükü ağırlaşırken devlet borçları da katlanmıştır. Özellikle Kırım Savaşı (1853-1856) Rus ekonomisinin geriliğini çarpıcı bir şekilde ortaya çıkarmış, mali sorunların baskısı başta serfliğin kaldırılması olmak üzere bir dizi reformu gündeme getirmiştir (Cameron ve Neal, 2003: 263).

Rusya 1860’lara kadar büyük ölçüde serf emeğine dayalı olarak işletilen kırsal bir ekonomiye sahipti. 1857 yılına ait nüfus sayımına göre yaklaşık 61 milyon olan Rusya nüfusunun yüzde 80’den fazlasını oluşturan 49,5 milyonu köylüydü. Köylü nüfusun yarıya yakını oluşturan 23 milyonu özel mülklerdeki serflerdi. Diğer bölüm ise devlet mülklerinde ve Çar ailesine bağlı malikânelerdeki devlet serfleriydi. Rusya’da serflik yalnızca tarımda değil sanayide de yaygın

bir emek biçimidir. Büyük Petro döneminden itibaren kurulan askeri sanayilerde, madenlerde ve metalürji tesislerinde yaygın olarak devlet serfleri çalıştırılıyordu. Devlet serfleri özel girişimlerde de yaygın olarak kullanılıyordu. Petro döneminde, tüccarlara endüstriyel girişimlerde çalıştırılacak iş gücü gereksinimlerini karşılamak için serf satın alabilmelerine olanak tanıyan bir izin çıkarılmış, 1721’de çıkarılan bir yasayla tüm köyü satın alabilmeleri sağlanarak bu uygulama yaygınlaştırılmıştır. 19. yüzyılda kurulan modern tekstil sanayinde de yaygın olarak devlet serfleri ve özel mülklerdeki serfler yaygın bir şekilde kullanılmıştır (Falkus, 1986: 34). Bu durum Rus burjuvazisinin feodal devletle bütünleşmesine yol açmış ve siyasal bakımdan etkisiz ve gerici bir sınıf olarak kalmasına yol açmıştır.

19. yüzyılın ilk yarısında Rus *intelligentsiası* arasında ülkenin geleceğine dair iki akım etkili olmuştur. Bunlardan ilki Rusya’nın Batı Avrupa kurumlarını ve liberal değerlerini benimsemesini savunan Batıcılık akımıdır. Belinsky gibi entelektüellerin temsil ettiği bu akım, Rusya’daki zayıf ticaret ve sanayi burjuvazisinin Çarlık rejimi ile bütünleşmiş olmasının da etkisiyle *intelligentsia* içerisinde sınırlı bir etkiye sahip olmuştur (Gerschenkron, 1966: 184). Daha güçlü olan diğer akım ise bir ölçüde Çarlığın resmi görüşü ile tutarlı bir çizgi izleyen Slavcılık akımıdır. Batılı değerlere karşı büyük önyargılar besleyen Slavcı aydınlar, Rusya’nın geleceğinin Slav ırkının kendine özgü değerlerine yaslanmakta olduğunu savunuyordu. Slavcılara göre Slav ruhunun kaynağı Rus köylüsünün gündelik yaşamında tecrübe ettiği dayanışmacı pratikler ve kapitalizm tarafından bozulmamış saf geleneklerdi. Bu değerler Rus köy komünü *obşina* içinde yaşatılıyordu (Walicki, 1987: 95-96).

1860’lara kadar Rusya’da Batıcılık ve Slavcılık akımları egemen akımlar olmayı sürdürmüştür. Bu noktada bu iki akım arasında kesin sınır çizgileri olduğunu söylemenin mümkün olmadığı vurgulanmalıdır. Çünkü hangi eğilime yakın olursa olsun, Rus aydınlarının çoğunluğu soylu ailelerden gelmektedir. Ve yine büyük çoğunluğu başta Fransa ve Almanya olmak üzere Batı Avrupa’da eğitim almıştır. 19. yüzyılın Rus realist romanlarının temel izleklerinden birisi olarak karşımıza çıkan Rusya’nın katı feodal gerçekliği ile modern değerler arasındaki çatışma dönemin aydınlarının ortak ruh halini ifade etmektedir. Rusya’nın kurtuluşu için ilerlemenin ana kaynağı olan Batı Avrupa’dan bulduğu her düşünceyi obur bir açlıkla tüketme, ilerici ya da tutucu görüşler arasında eklektik sentez arayışları 19. yüzyıl Rus düşünce tarihinin temel özelliği olarak belirlemektedir. Ancak Batı kaynaklarına yönelik entelektüel eğilim, büyük devrimlere gebe her toplumda görüldüğü gibi etkileyici bir entelektüel yaratıcılığa yol açmıştır. Örneğin, bir tutucu ideoloji olarak Slavcılık, Avrupa’da sanayileşmeye, rasyonalizm ve liberalizm gibi değerlere karşı gelişen romantik tepkinin bir türeği olarak

şekillenmiş, siyasal planda Rus yayılcılığını desteklese de, mimaride, edebiyatta ve müzikte çok önemli eserlere esin kaynağı olmuştur (Walicki, 1987: 96).

1860'lardan itibaren Rus aydınları arasında Slavcılık ve Batıcılıktan esintiler taşıyan yeni bir akım olan Narodnizm canlanmaya başlamıştır. Aleksander Herzen ve Nikolay Çernişevski'nin görüşlerinden etkilenen bu akım Resis (1970: 224)'e göre 1870'lerin başına kadar tutarlı bir doktrin olmaktan ziyade bir ruh halini ifade etmektedir.

Bu akımın ortaya çıkışında, yarattığı toplumsal dönüşüm ve üzerinde kopardığı büyük tartışmalar nedeniyle Rus siyasal yaşamını radikalleştiren 1861 *Serfliğin Kaldırılması Yasası* büyük bir rol oynamıştır. Gerek Narodniklerin gerekse Marx'ın Rusya üzerine görüşlerinin şekillenmesindeki öneminden dolayı bu yasanın ayrıntılı bir şekilde değerlendirilmesi yararlı olacaktır.

1861 yılında serfliğin kaldırılması yukarıda değinildiği gibi büyük ölçüde mali sorunların baskısı altında gündeme gelse de reformun temel nedeni Çarlığın ve soyluların köylülüğün ayaklanmasından duydukları korkudur. Grossman (1973: 494)'ın ifadesiyle reformun amacı, serfleri "yukarıdan" özgürleştirmektir. Aksi halde "bunu yerleşik düzen için çok daha ciddi sonuçları olacak şekilde", "aşağıdan" kendileri yapacaktı. *Serfliğin Kaldırılması Yasası* ile serfler mülkiyet ve girişim ve seyahat özgürlüğünü içeren yurttaşlık haklarına kavuşurken, kendilerini soylulara bağlayan birçok kişisel bağımlılık ilişkisinden de kurtulmuştur. Yasanın kapsadığı nüfus, köylülüğün yarısından fazlasını, Rusya nüfusunun ise yüzde 37'sini oluşturmaktadır. Yasa görünüşte serfliği kaldırmış olmasına karşın, serflerin geçmişte feodal ilişkileri içinde kendileri hesabına işledikleri topraklara sahip olmayı dolaylı olarak eski toprak sahiplerine tazminat ödeme koşuluna bağlamaktadır (Hussain ve Tribe, 1983: 161-162). Bu tazminatlar elde edilen toprağın değerine göre hesaplanacak ve 49 yılda ödenecekti. Devlet bu ödemelerle toprak sahibi aristokratlara kendilerinin olmaktan çıkan toprakların karşılığı olarak devlet bonoları verecekti. Yasanın uygulanması sürecinde topraklara piyasa fiyatı üzerinde değer biçildiği için, bu tazminatlar köylülüğün sırtına yüklenmiş ağır bir vergi niteliği taşımaktaydı (Falkus, 1986: 64). Yasanın ardından köylülerin çoğu kişisel olarak mülk sahibi olamadığı gibi kırdaki feodal bağımlılık ilişkileri farklı biçimler altında devam etmiştir. Ancak serfliğin ilgasının ardından Rusya kırdaki kapitalizm yavaş bir tempoda da olsa gelişmeye başlamıştır. Bunun en önemli göstergelerinden birisi kırdaki köylülük içinde bir farklılaşmanın yaşanması, Reform yasası ile elde ettiği toprağa ek olarak toprak kiralayan ve kiralık emek kullanan zengin bir çiftçi kesiminin gelişmeye başlamasıdır. Ancak *kulak* adı verilen bu zengin

çiftçilerin yanı sıra geleneksel toprak sahipleri de tarımsal üretimin koşullarını kontrol etmeye devam etmiştir (Lenin, 1988: 195).

Rusya'da reform sonrası tarımdaki gelişmelerle ilgili en tartışmalı konu feodal malikânelerde toprağın kullanım koşullarını düzenleyen ve kökenleri feodalizm öncesi komünal mülkiyet dönemine uzanan *obşina* ya da *mir* adı verilen bir köy komününün konumunun pekiştirilmesiydi. Geleneksel olarak feodal malikânelerde köylülerin kendi hesabına işlediği topraklar, köy komünü tarafından her yıl toprağın verimliliğine göre şeritlere bölünmekte, köylü aileleri, hane nüfusuna göre bu şeritleri bölüşerek işlemekteydi. Bu durum köylü ailesinin işleyeceği toprakların birbirinden uzak parçalı olmasına yol açtığı gibi, belirli bir toprak parçası üzerinde sürekli bir toprak tasarrufunu engelliyordu. Reform sonrasında *obşina*, yalnızca toprağın dağıtımını değil köylülerin ödeyeceği vergilerin toplanmasını da üstlenmiş böylece köy komünü, belli bir toprak üzerinde kalıcı bir mülkiyetin oluşmasını engelleyen bir rol oynamaya devam etmiştir. Vergilerin toplanması görevinin köy komününe yüklenmesiyle bağlantılı olarak, köylülerin komünü terk etme özgürlüğü de komünün iznine bağlanmıştır. "Sahip oldukları" toprakların tazminatlarının yanı sıra feodal vergileri ödemek için gelişen sanayi bölgelerinde çalışmak isteyen köylüler, komünden bir pasaport almak zorundadır (Falkus, 1986: 64-67). Düzenlemeye göre köylü, toprak üzerindeki hakkından vazgeçip, köyünden tümüyle ayrılmış olsa bile feodal vergileri ödemekle yükümlüdür. Reformun tarımda kapitalist gelişmeye dair ikircikli tutumu nedeniyle Rusya'da serflikten kurtulan köylülerin belirli bir toprak üzerinde kalıcı bir mülkiyet tesis etmesi, topraklarını birleştirmesi ve köy komününün dağılması 1906-1910 yılları arasındaki Stolipin Reformlarına kadar söz konusu olmamıştır (Leonard, 2011: 25).

Engels, 1875 yılında yazdığı "Rusya'da Toplumsal Koşullar Üzerine" adlı makalesinde Rus kaynaklara dayanarak reform sürecini ve sonuçlarını şöyle özetlemektedir:

Ortak mülkiyete en ağır darbeyi indiren, gene feodal yükümlülüklerin tasfiyesi olmuştur. Toprağın en büyük ve en iyi kısmı soyluluğa verilmiş, köylüye ise geçimine zar zor yeten, çoğu kez yetmeyen, bir miktar kalmıştır. Buna ek olarak, ormanlar da soylulara verilmiştir; köylü, yakıt, aletler ve inşaat için eskiden hiç bir şey ödemeksizin edinebildiği odunu, şimdi, satın almak zorundadır. Böylece köylünün, kendi evinden, ve onu işleyecek araçlara ve ortalama olarak bir hasattan öteki hasata kadar kendisini ve ailesini geçindirebileceği yeterli miktarına sahip olmadığı kupkuru toprağından başka bir şeyi yoktur. Bu koşullar altında ve vergilerin ve tefecilerin baskısı altında, toprak üzerindeki ortak mülkiyet artık bir nimet değil, bir ayak bağı olur. Köylüler, geçimlerini gezgin

emekçiler olarak kazanmak üzere, aileleriyle birlikte ya da onlar olmaksızın, topraklarını geride bırakarak ondan kaçmaktadırlar (Engels, 1977: 471-472).

Gerek 1861 Reformu öncesinde gerek sonrasında feodal mülkiyet ilişkileri ile bütünleşmiş bir biçim olan köy komünü, bu yapısına rağmen Rus aydınların gözünde sosyalist bir toplum tahayyülünün hareket noktası olarak görülmüştür. Bu görüşü ilk dillendirenlerden birisi Narodnizmin en önemli düşünsel öncüllerinden birisi olan Herzen'dir. Engels (1977: 469) aynı makalede Herzen'in köy komününe keşfini iğneleyici bir dille açıklar:

Rus köylülerinin ortak mülkiyeti, Prusya hükümeti danışmanı Haxthausen tarafından 1845'te keşfedildi ve sanki olağanüstü bir şeymiş gibi bütün dünyaya duyuruldu, oysa Haxthausen kendi memleketi Westphalia'da bugün bile bunun kalıntılarını yeterince bulabilirdi ve, hatta bir hükümet görevlisi olarak, bunları yeterince bilmek onun görevinin bir parçasıydı. Kendisi de bir Rus toprak sahibi olan Herzen de, kendi köylülerinin toprağa ortaklaşa sahip olduklarını ilk kez Haxthausen'den öğrendi, ve bu olguyu Rus köylülerini, sosyalizmin gerçek taşıyıcıları diye, sosyalizmi ilkin yapay olarak edinme cenderesinden geçmek zorunda olan yaşlanmış, çürümüş Batı Avrupa işçilerinin tersine, doğuştan komünistler diye tanımlamak için kullandı.

1860'larda canlanan Rus aydınlanmasının öncüsü olan Herzen ve Çernişevski'nin görüşleri, feodal Rusya'nın tarihsel dönüşüm sancılarını yansıtır. Her iki düşünür de Aydınlanma ve Fransız devriminin ürünü olan özgür bireyin gelişmesini toplumsal kurtuluşun önkoşulu olarak görür. Ancak özgür bireyi doğuran kapitalizmin yarattığı sömürü, ahlaki ve kültürel yozlaşma, bencillik gibi sonuçları katı bir şekilde eleştirir. Özerk bireysel kapasitenin gelişmesi toplumsal kurtuluş için zorunludur ancak bu sonucu doğuran ekonomik sistem kötülüklerin kaynağıdır. Rusya, bu ekonomik sistemin kötülüklerine bulaşmadan özgür bireylerin inisiyatifi ile sosyalizme geçmenin koşullarını araştırmalıdır. Toplumsal tarih doğal tarihten farklı olarak insanların eseri olduğuna göre feodal Rusya, kapitalist bir gelişme aşamasından geçmeden doğrudan sosyalizme geçebilir. Herzen özellikle gençlik yıllarında Slavcıların Rus köy komününde buldukları kapitalizm tarafından bozulmamış kolektivist dayanışmacı özelliklerin Rusya'nın doğrudan sosyalizme geçmesini sağlayacak toplumsal temel oluşturduğunu savunur (Walicki, 1987: 149).

Benzer bir şekilde Çernişevski de 1858 yılında kaleme aldığı "Toprakta Ortak Sahipliğe Karşı Felsefi Önyargıların Eleştirisi" adlı makalesinde, daha sonradan *Nasıl Yapmalı* adlı kültleşmiş romanında ayrıntılandıracağı rasyonalist egoizmin bireysel kapasitede sağladığı sıçramanın toplumlar açısından da

söz konusu olabileceğini savunmuştur. Çernişevski'ye göre bireyler kendi kişisel gelişmelerinde iradi sıçramalar gerçekleştirebildiklerine göre bireyler topluluğundan başka bir şey olmayan toplum da aynı şekilde sıçramalar gerçekleştirebilir. Ona göre toplumsal değişmeyi hızlandıran öge “belli bir süreç içinde yüksek aşamaya daha ulaşmamış insan ile bu aşamaya daha önce ulaşmış insan arasındaki” kültürel ilişkidir. Bu çerçevede sahiplik biçimlerinin evrimi kabilenin komünal mülkiyetinden başlayıp doruk noktasına kapitalizmde ulaşan özel mülkiyet yolundan geçip çağdaş komünal sahipliğe doğru ilerlemiştir. Çernişevski'ye göre Rusya'daki komünal mülkiyet insanlığın evrensel gelişmesinin ilk aşamasına denk düşen bir biçimdir. Buradan doğrudan doğruya üçüncü aşamaya geçme olasılığı vardır. Bu durumda köy komününü ortadan kaldırmanın ve böylece Rus halkı arasında yaşayan kolektivist gelenekleri yıkmanın bir gereği yoktu (Walicki, 1987: 179). Çernişevski, bu makalede eşitsiz ve bileşik gelişme yasasını Herzen'den alıntılıdığı şu çarpıcı benzetmeyle açıklar:

Tarih, bir büyükanne gibidir; en çok küçük torununu sever. Batı Avrupa kemiği kırıp iliğe ulaşma çabasında parmaklarını fena halde yaralarken, sonradan gelenlere kemiği değil, doğrudan [en değerli parçası olan] iliğini verir. (Akt. Gerschenkron, 1966:173).

Çernişevski'nin baş düşmanı Çarlığın temsil ettiği feodalizmdir. Her türlü muhalif düşünceyi hapis ya da sürgünle cezalandıran baskıcı bir politikanın egemen olduğu bu rejime karşı yaşamının sonuna kadar Fransız devriminin temsil ettiği ilerici ideallere bağlılığını sürdürmüş, Avrupa'nın biliminden uygarlığından ve siyasal özgürlüğünden yana tutum takınarak Rusya'nın geri kalmışlığını şiddetle eleştirmiştir. Çernişevski (2009: 131) *Adressiz Mektuplar* adlı eserinde Rus feodalizmine karşı savunduğu burjuva demokratik devrimi çizgisini özetlerken, demokratik harekete katılan küçük bir soylu kesim dışında tüm aristokrasiyi hedef alan geniş bir anti-feodal cephe tarif etmiştir.

Herzen ve Çernişevski'nin görüşleri 1860'lardan sonra çoğunluğu kentli orta sınıf ve soylu ailelerden gelen üniversite öğrencilerinden oluşan Rus aydınları arasında yaygın bir şekilde okunup tartışılmış ve 1861 Reformunun ardından yaygınlaşan Narodnizm akımının temel kaynağını oluşturmuştur. Bu dönemin genç aydınlar kuşağı, Rusya'nın üzerine çöreklenmiş kaba despotizmden kurtulmak için büyük bir arayış içindedir (Venturi, 1960: 220). Büyük bölümü soyluluğun alt kesiminden ve kentli orta sınıf ailelerden gelen bu genç kuşak, bir yandan Herzen ve Çernişevski'nin görüşlerini okurken diğer yandan bu düşünürlerde bulamadıkları Batı Avrupa'nın sosyo-ekonomik evrimi ve Rusya'nın iktisadi geleceğine dair çözümlenmeleri başta Fransız sosyalizmi ve pozitvizmi ile Alman maddeciliğinin temsilcilerinde olmak üzere Batılı

düşünürlerin yazılarında aramaya başlamıştır. Bu çerçevede Proudhon, Comte, Mill, Feuerbach ve Büchner ve Marx gibi toplumu bilimsel temelde inceleyen düşünürlerin görüşlerini Rusya'ya adapte etmeye çalışmıştır (Pipes, 1960: 320).

Narodnikler 1861 Reformunun ardından özgürleşen serflerin bekleyen kapitalizmin Batı Avrupa'da olduğu gibi korkunç sömürü ve toplumsal yıkım anlamına geleceğini öngörüyorlardı. Bu nedenle Rusya'nın geri kalmışlığını idealleştirerek Rusya'nın ayrı ve kendine özgü yerli bir yoldan ilerlemesini sağlayacak yollar aradılar. Herzen ve Çernişevski'nin yazılarına dayanarak, Rusya'ya özgü sosyalizmi gelecekte değil, geçmişte, Rus köy komününün temsil ettiği saf bozulmamış ilişkilerde aradılar. Aslında Narodnikler, köy komününün reformdan önce defeodalsömürü ilişkilerinin bir parçası olduğunun farkındaydılar. Ancak köy komünü sosyalizme temel olabilecek bir kolektif mülkiyeti alışkanlığı içeriyordu ve sosyalizmin embriyosunu oluşturuyordu. Bu potansiyelin Reform sonrasındaki gelişmelerle ortadan kalkması engellenmeliydi. 1874'de Engels'e karşı yazdığı polemikte radikal Narodnik aydın Tkaçov şunları söylemektedir:

Bizim halkımız ... büyük bir çoğunlukla ... ortak mülkiyet ilkeleriyle doludur; deyim yerindeyse, içgüdüsel olarak, geleneksel olarak, komünisttir. Kolektif mülkiyet düşüncesi, bugün, Rus halkının tüm dünya görüşü ile öylesine iç içe geçmiştir ki, hükümet, bu düşüncenin 'iyi düzenlenmiş' bir toplum ilkeleriyle bağdaşmaz olduğunu anlamaya başlar ve bu ilkeler adına, bireysel mülkiyet düşüncesini halkın bilincine ve yaşamına zorla sokmak isterse, bunu ancak süngü ve kırbaçla başarabilir. Buradan da açıkça görülüyor ki, bilisizliğine karşın, halkımız, sosyalizme, daha eğitilmiş oldukları halde Batı Avrupa halklarından çok daha yakındır. (Akt. Engels, 1977: 469).

Narodnikler, Herzen ve Çernişevski'ye kıyasla kapitalizme çok daha kesin bir karşıtlık içindeydi. Bu iki düşünür kapitalist gelişmenin sağlayacağı ilerici gelişmeleri vurgularken Narodnik aydınlar, Rusya'da kapitalizmin gelişmesini Çarlığın da bir parçası olduğu bilinçli bir tercih olarak görüyordu. Örneğin Narodnik akımın en etkili kuramcılarında Mihaylovski, Rusya'da kapitalizmin Batı Avrupa'dan bazı öğeleri alarak gelişebileceğini ve Çarlığın da bunu kolaylaştıracak adımlar attığını ancak hala başka bir seçeneğin mümkün olduğunu savunuyordu. Ona göre Rusya bir yol ayrımındaydı. Ya kapitalizme geçecek ya da köy komününe dayanarak sosyalist yolu seçecekti (Tanaka, 1969: 4-5).

Narodnikler, tutarlı bir siyasal programa sahip olmamalarına rağmen Çarlığın yıkılması ve Rusya'daki yegâne devrimci sınıf olarak gördükleri köylü sınıfının öncülük edeceği bir demokratik sosyalizmi hedef olarak önlerine koymuştu.

Kulakların tasfiyesi ve toprağın köylülere eşit bir şekilde dağıtılması temel öncelikti. Böylece Rusya kapitalizme geçmeden sosyalizme geçecekti. Fakat köylülük kırsal ilişkilerin yarattığı dar görüşlülük nedeniyle böyle bir girişime kendiliğinden yönelmeyecekti. Köylülüğü devrime kazanmak için öncü devrimciler onlara yol gösterecekti. Bu öncü eğitilmiş devrimciler genellikle kentli orta sınıf ve soylu geçmişe sahip aydınlardan oluşuyordu.

Narodnikler 1874'den itibaren "halka gitmek" sloganıyla köylere gidip siyasal ajitasyona başladılar. Kendilerini kuşku ile karşılayan köylülerin güvenini kazanmak için Rus köylü geleneklerini benimsemeye çalıştılar. Narodniklerin bu girişimi Çarlığın büyük bir baskısı ile karşılaştı. Birçok Narodnik hapse ya da sürgüne gönderildi. 1876 yılında farklı Narodnik gruplar *Toprak ve Özgürlük* (Zemlya i Volya) adlı örgüt içinde birleştiler. Öte yandan hareketin köylü sınıfına ulaştığı hayal kırıklığı ve Çarlık baskısı birçok Narodnik devrimciyi bireysel terörizm çizgisine yöneltti. *Toprak ve Özgürlük* grubundan kopan bir grup Narodnik 1879'da köylülere ayaklandırmak ve Çarlığın baskısına karşı koymak için bireysel terörü öne çıkaran *Halkın İradesi* (Narodnaya Volya) Partisini kurdular. Bu parti köylülüğü devrime kazanmak için Çar'ın doğaüstü güçlere sahip olmadığını kanıtlamak üzere bireysel terör eylemlerine yöneldi. Ve Çar II. Alexander'a başarılı suikast düzenledi. Narodnik hareket, 20. yüzyıl başlarına kadar, Rus siyasal yaşamında etkisini sürdürdü. Ancak 20. yüzyıl başlarından itibaren Rusya'da değişen koşulların etkisiyle köy komününe dayalı siyasal programı terk etse de köylü sınıfına dayalı bir devrim stratejisi izlemeye devam etti.

Marx ve Rusya: Tarihsel Maddecilik Üzerine Tartışmalar

*Kapital'in Rusya'da çevirisinin başlaması Marx'ın dikkatini Rusya'ya çeker. Bu dönemden ölümüne kadar Marx Rusya'daki toplumsal gelişmelerle çok yakından ilgilenmiş, Rusya'daki tartışmaları birincil kaynaktan izlemek için Rusça öğrenmeye başlamıştır. Marx'ın Rusya'ya yönelik ilgisi yalnızca *Kapital'in* çevrilmesi ile ilgili değildir. Marx, Avrupa siyasetinde Rus çarlığının oynadığı rolü çok yakından izlemekte, Avrupa'da toplumsal devrim çağının yeniden açılması için Rusya'da çarlığın yıkılmasını zorunlu görmektedir. Ancak 1860'ların sonuna kadar Marx Rusya'daki toplumsal koşulları birincil kaynaklardan izleyememiştir. Marx, *Kapital'in* Rusça çevirisi ile ilgili girişimlerin ardından öteden beri planladığı Rusça öğrenmeyi karar vermiş, 1869 yılında Danielson'un gönderdiği V.V. Bervi-Flerovskii'nin *Rusya'da Emekçi Sınıfların Durumu* adlı kitabını Rusça aslından okuyacak kadar büyük bir hızla Rusça öğrenmiştir. Karısı Jenny Marx, Marx'ın Rusça öğrenme çabasından "adeta bir ölüm kalım meselesiymişçesine Rusça öğrenmeye başladı" diye söz etmektedir (Nimtz, 2000: 245).*

Marx, Narodnik bir yazar olan Bervi-Flerovski'nin kitabı hakkında Engels'e yazdığı 10 Şubat 1870 tarihli mektupta şunları yazmaktadır:

Flerovski'nin kitabından ilk 150 sayfayı okudum. ...Rusya'nın ekonomik koşulları hakkındaki gerçeği söyleyen ilk yapıt bu. Adam, "Rus iyimserliği" dediği şeyin amansız düşmanı. Ben bu komünistik Eldorado pembe düşüncelerini hiçbir zaman taşımadım; ama Flerovsky beklenebilecek olanın da ötesine geçiyor. Gerçekten garip, ama Petersburg'da böyle bir yapıtın basılabilmiş olması kuşkusuz, ani bir değişikliğin belirtisi. ...Yapıtın sunuş yöntemi de çok özgün... Anlaşılan o ki, adamın gitmediği yer kalmamış; her şeyi kendi gözüyle görmüş. Toprakbeylerine, kapitalistlere ve bürokratlara karşı alaz alaz bir öfke. Ne sosyalist doktrinin, ne (ortak mülkiyet biçiminden yana da olsa) toprak konusunda herhangi bir gizemcilik, ne de nihilist tumturaklı sözler. Sözün özü, senin Emekçi Sınıfın Durumu'ndan sonra, yayınlanmış en önemli kitap (Marx ve Engels, 1996: 11-12).

Marx, bu mektubun Türkçe çevirisinde yer almayan son kısmında muhtemelen Rus köylüsü üzerine devrimci düşler kuran dönemin Narodniklerini çok kızdıracak şu sözlere yer verir: "Rus köylüsünün aile yaşamı da, -karısını öldüresiye dövme, votka ve çok eşlilik- kitapta çok iyi anlatılmış. Bu yüzden Yoldaş Herzen'in hayalperest palavralarını bana şimdi gönderirsen çok iyi denk gelecek." ³

Mektupta görüldüğü gibi Marx, Rusya'da köy komünü ile ilgili hayallere hiç prim vermemekte, konu ile ilgili görüşlere eleştirel bir üslupla yaklaşmaktadır. Engels'e yazdığı 12 Şubat tarihli bir diğer mektupta ise "bu kitaptan Rusya'daki mevcut koşulların artık sürdürülemeyeceği, serfliğin kaldırılışının kırdaki parçalanma sürecini hızlandırdığı ve korkutucu bir toplumsal devrimin yaklaştığının açıkça anlaşıldığını görüyoruz" demektedir.⁴

Marx'ın bu dönemde Rusya ile ilgisi aynı zamanda I. Enternasyonal'deki siyasal mücadelelerle ilgilidir. Marx, Bakunin'in temsil ettiği anarşistlerle mücadelede, Narodniklerle ortak hareket etmiş, bu yöndeki girişim de bizzat Cenevre'deki bir Rus sürgünler grubundan gelmiştir. Bu grup, Mart 1870'de kendisini Enternasyonal'in bir seksiyonu olarak örgütlemiş ve Marx'tan Enternasyonal Genel Konseyinde kendilerini temsil etmesini rica etmiştir.

Marx'ın Narodnik hareketle kurduğu diyalogta ana konu köy komününün Rusya'nın geleceğinde oynayacağı rolle ilgilidir. 1870'de Enternasyonal'in Rus seksiyonuna katılan ve ardından Londra'da Marx'ı ziyaret eden ünlü kadın devrimci Elizabeth Tomanovskaya, bu ziyarette Marx'la köy komünü üzerine fikir alışverişinde bulunmuştur. Birçok Narodnikten farklı olarak Tomanovskaya, köy

komününün yıkılışının kaçınılmaz olduğunu; köylülerin komünal toprakları özel mülkiyete geçirdiğini ve devletin komünü mali gerekçelerle ve bir baskı aracı olarak koruduğunu söyler. Marx'a yazdığı bir mektupta, Rus komününü ilk defa gündeme getiren Baron von Haxthausen'in kitabını ve Enternasyonal'in Rus seksiyonunun çıkardığı *Narodnoe Delo* dergisinde yayınlanan "Köylü Reformu ve Toprağın Komünal Mülkiyeti" başlıklı makaleyi okumasını tavsiye eder. (McClellan, 2005: 151). Marx, bu makaleyi okur ve makaledeki köy komünü ile ilgili Narodnik görüşe oldukça eleştirel bir şekilde yaklaşır. Bu makaleye şu notu düşer: "Bu çöpten çıkan şudur: Rus komünal mülkiyeti burjuva uygarlığı ile değil Rus barbarlığı ile uyşur" (Wada, 1983: 45).

Marx'ın Rusya üzerine görüşlerinin şekillenmesinde, Çernişevski'nin büyük bir etkisi olduğu açıktır. 1870 yılında kendisini Londra'da ziyaret eden Rus devrimci German Lopatin'in tavsiyesiyle ilk kez Çernişevski'nin eserleriyle tanışmıştır. İlk okuduğu çalışması onun *Mill'e Göre Ekonomi Politğin Temelleri* adlı eseridir. Bu kitap, Çernişevski'nin 1860'da John Stuart Mill'in *Principles of Political Economy* adlı eserini Rusça'ya çevirdikten sonra, genç kuşak, Mill'in bu kitaptaki eklektik liberal görüşlerine karşı uyararak ve kitabın savlarını Rusya gerçekliğine uyarlamak için yazdığı geniş hacimli bir şerh kitabıdır (Turin, 1930: 29).

Marx, 1871'de Paris komününün yenilgisi ve Enternasyonal'de anarşistlerle yoğun siyasal mücadelelerin ardından 1872'de yeniden teorik çalışmaya döner ve Rusya üzerine okumaya başlar. Bu dönemde Çernişevski'nin makalelerinden oluşan "Toprakta Komünal Sahiplik Üzerine Denemeler" başlıklı derlemeyi okur. Burada özellikle yukarıda değinilen 1858 tarihli "Toprakta Ortak Sahipliğe Karşı Felsefi Önyargıların Eleştirisi" başlıklı makaleyi dikkatle inceler.

Shanin (1983)'in derlediği *Late Marx and the Russian Road* adlı kitapta Shanin (1983) ve Wada (1983) Marx'ın bu dönemde özellikle Çernişevski'nin makalelerini okumasının ardından Narodnizmin görüşlerinden etkilendiği, *Kapital*'de geliştirdiği tarihsel gelişme modelini terk ettiğini savunmaktadır. Buna göre Marx, Rusya üzerine incelemelerinin ardından *Kapital*'de üretici güçlerin gelişmesine dayalı evrimci tarihsel gelişme modelini revize ederek çoğul geçişlere olanak tanıyan daha esnek bir tarih modelini benimsemiştir. Bu nedenle *Kapital*'deki olgun Marx'tan farklı olarak 1872'den ölümüne kadar farklı bir çizgiye yönelen bir "yaşlı Marx" sorunsalından bahsetmek gerekir.⁵ Burada Marx'ın *Kapital*'de benimsediği modelin evrimci olup olmadığı üzerine tartışmayı sonraya bırakarak bu yöndeki yorumlara kaynaklık eden kanıtlara değinmek yararlı olacaktır. Baştan vurgulanmalıdır ki bu konuda en güçlü görünen argümanlar, aşağıda ele alınacak olan Marx'ın Narodniklere yazdığı ve göndermediği mektup taslaklarıdır.

1872'den itibaren Marx'ın görüşlerindeki değişikliklerle ilgili Wada (1983: 47)'nin işaret ettiği "kanıt"lardan kronolojik olarak en önce geleni Marx'ın *Kapital*'in Almanca II. baskısında yaptığı kimi değişikliklerdir.⁶ Bu değişikliklerden birisi *Kapital*'in Almanca I. baskısının önsözünde yer alan "sanayi bakımından daha gelişmiş olan ülke, daha az gelişmiş olanına, yalnızca kendi geleceğinin imgesini gösterir" cümlesinin sonunda yer alan ve kesin yargı ifade eden ünlem işaretini kaldırılmış olmasıdır. Bu değişiklik Wada'ya göre Rusya'da kapitalizmin bir geleceği olmadığını savunan Narodniklerle tartışmalarının sonucudur. Acaba Marx burada geri adım atarak başka bir hikâyenin olası olduğunu mu ima etmektedir? Bu zorlama yorumu bir yana bırakarak, Wada'nın işaret ettiği diğer değişikliğe değinelim.

Marx, Almanca II. baskıda, I. baskıda yer alan ve Herzen'in Rus köy komünü üzerine görüşlerinden alaycı bir şekilde bahsettiği bir dipnotu da kaldırmıştır. Herzen'in Narodnikler açısından önemi dikkate alındığında bu değişiklik anlamlı sayılabilir. Marx, bu dipnotta Herzen'in Rus köy komününe dayanarak komünizmi Rusya'nın içinde değil, Prusyalı devlet adamı Haxthausen'in 1845'de yayınlanan kitabından keşfettiğini iğneleyici bir ifadeyle dile getirir. Ve Herzen'in Avrupa'nın kapitalist uygarlığına karşı Pan-Slavist bir çerçevede Rus komününü öne sürmesini eleştirir. Marx'ın *Kapital*'in Almanca II. baskısından çıkardığı bu dipnot Herzen şahsında Narodnikleri aşağıladığı yolunda eleştirilere yol açmıştır. Marx, bu konuyu speküle eden Narodnik yazar Mihaylovski'nin yazısına yanıt olarak, yazının yayınlandığı *Oteçestvenniye Zapiski* (Vatan Yıllıkları) dergisinin yazı kuruluna 1877 yılında bir mektup yazmış, ancak mektubu göndermemiştir. İçeriği nedeniyle "yaşlı Marx" sorunsalına kanıt olarak gösterilen bu mektuba aşağıda değineceğiz. Çünkü bu mektubunun içeriğinin anlaşılır olması için Marx'ın bu dönemde *Kapital*'de yaptığı bir diğer değişikliğe değinmek gereklidir. Bu, Marx'ın *Kapital*'in Fransızca çevirisinde 1875 yılında yaptığı değişikliktir. Marx, sözü geçen mektupta ve diğer mektuplarda Fransızca çevirideki revize edilmiş pasaja gönderme yapmıştır.

Kapital'in Fransızca çevirisi diğer dillerdeki çevirilerinden farklı olarak fasiküller halinde yapılmış, 1872'de başlayan çeviri 1875'de tamamlanmıştır. Marx, bu çevirinin 1875 yılında yayınlanan ilkel birikimle ilgili bölümünde Almanca orijinal metne bazı vurgular eklemiştir.

Almanca baskıdaki ilgili bölümde ilkel birikimle ilgili pasaj şöyledir:

Kır üreticisinin, köylünün topraktan yoksun bırakılması, bütün sürecin temelini oluşturur. Bu mülksüzleşmenin tarihi farklı ülkelerde farklı renklere bürünür, farklı aşamalarını farklı sıralarla ve farklı tarih dönemlerinde geçirir. Bunun klasik

biçimine sahip olduğu tek yer İngiltere'dir. İngiltere'yi örnek alışımızın nedeni de budur.

Fransızca baskı için yapılan değişiklik şöyledir:

...Bu nedenle, kapitalist sistemin temelinde üreticilerin üretim araçlarında radikal bir şekilde koparılması yatar. Tüm evrimin temeli, köylülerin mülksüzleştirilmesidir. Bu, nihai biçimde yalnızca İngiltere'de gerçekleştirilmiştir. ...Fakat **Batı Avrupa**'nın bütün diğer ülkeleri de, ortama bağlı olarak yerel renklere bürünmesine, daha dar bir alana sıkışmasına, daha az belirgin niteliğe sahip olmasına ya da farklı silsileleri izlemesine rağmen **aynı hareketi geçirmektedir**. [vurgular sonradan]

Marx, Fransızca baskıya yaptığı bu değişiklikle ilkel birikime yalnızca bir Batı Avrupa olgusu olarak değinirken gerçekten Narodniklerin kapitalizmin Rusya'da bir geleceği olmadığı yolundaki görüşlerinden etkilenmiş ve görüşlerini revize mi etmiştir?

Kapital'in Fransızca baskısında ilkel birikimin bir Batı Avrupa fenomeni olarak sınırlandırılması Lenin'in *Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi* eserinde Narodnik yazarlarla yaptığı polemiklerde gündeme gelen bir tartışmaya işaret etmektedir. Rusya'da kapitalizm sanayide devlet girişimleri ve yabancı şirketlerin yatırımlarıyla 1880'lerden itibaren büyük bir gelişme göstermiştir. Ancak bu gelişmeye kırsal üreticilerin radikal bir şekilde topraktan koparılmaları eşlik etmemiştir. Kırdaki gelişen kapitalist üretim ilişkileri, köylülük içinde farklılaşmaya yol açmasına karşın, feodal üretim ilişkileri varlığını sürdürmüştür. Rus Çarlığı 1861 reformunu köylülüğü topraktan koparmaya dönük ilkel birikimci bir perspektifin tam tersi bir yol izleyerek köylülüğü toprağa bağlayan bir şekilde tasarlamıştır. Bunun nedeni feodal Çarlığın, ilkel birikimin yaratacağı toplumsal sorunlardan korkması, toprak sahiplerinin kapitalist tarıma yönelik eğilimlerinin zayıflığı ve daha genel olarak Çarlığın dayandığı toplumsal temeller nedeniyle kırdaki kapitalist gelişmeyi arzulamaması olabilir. Tüm bunlar Rusya'da feodalizmden kapitalizme geçiş sürecini yavaşlatmış, tarım sorununun kapitalist gelişmenin ihtiyaçlarına uygun köklü bir çözüme kavuşturulamamış olması, toprak açlığı içindeki köylülüğü uzun dönemde devrimci saflara itmştir. Bu durum Rusya'da 1917 devriminin işçi köylü ittifakına dayanan özgün niteliğini belirlemiştir.

Marx, ilkel birikim konusunda Fransızca baskıda yaptığı Batı Avrupa vurgusunu, 1875'de hala bir köylüler ülkesi olan Fransa'nın koşullarını gözeterek yapmış olabilir. Ancak 1877'de *Vatan Yıllıkları* Dergisi yazı kuruluna ve 1881'de Vera Zasuliç'e yazdığı mektup taslaklarında Fransızca baskıdaki değiştirilmiş metne

gönderme yapması, Rusya ile ilgili tartışmaları gözetererek bu değişikliği yaptığını düşündürmektedir.

Marx'ın yakın çalışma ve mücadele arkadaşı olan Engels de 1870'lerde Rusya'daki toplumsal koşullarla yakından ilgilenmiştir. Marx ve Engels'in, düşünce tarihinde eşi benzeri olmayan bir şekilde her konuda ortak çalıştığı, her argümanı enine boyuna tartışarak birlikte kararlaştırdıkları dikkate alındığında Engels'in yazdıkları da Marx'ın bu konu ile ilgili görüşleri olarak okunabilir. Rusya üzerine Marx ve Engels'in bu döneme ait yazışmalarından da anlaşıldığı üzere, Marx, Engels'in yazılarına kaynak sağlamış, bir dizi ayrıntılı mektuplarda paylaşmıştır. 1874'de Engels, ünlü Narodnik kuramcı Pyotr Lavrov'un bir yazısından hareketle radikal Narodnik P. N. Tkaçov'un görüşlerini eleştiren bir yazı kaleme almıştır. Tkaçov, bu eleştiriye bizzat kendisi yanıtlayarak Engels'e karşı "Bay Friedrich Engels'e Açık Mektup" başlıklı bir broşür kaleme almıştır. Engels, bu broşüre yanıt olarak yukarıda alıntıladığımız "*Rusya'daki Toplumsal Koşullar Üzerine*" başlığı ile yayınlanan bir dizi makale kaleme almıştır. Engels bu makalede Rusya'daki reformun içeriğine ve reform sonrasındaki gelişmelere dayanarak köy komününün büyük bir çözülme içinde olduğunu vurguladıktan sonra Narodniklerin komüne dayandırdıkları doğrudan sosyalizme geçiş tartışması ile ilgili olarak Marx ile birlikte formüle ettikleri ve ilerleyen yıllarda sıkça tekrarladıkları görüşü öne sürer. Bu görüş Rusya'da köy komününün kapitalizm tarafından dağıtılmadan doğrudan sosyalizme geçişte bir basamak olmasını Batı Avrupa'daki bir işçi sınıfı devrimine bağlamaktadır:

Görülüyor ki, ortak mülkiyet, Rusya'da, serpilme dönemini çoktan geçmiştir ve her bakımdan dağılmaya doğru gitmektedir. Bununla birlikte, eğer bunun için [sosyalizme geçiş için, M.K.] koşullar olgunlaşmıyaya kadar yaşayacak olursa, ve eğer köylülerin toprağı artık tek tek değil, kolektif olarak işleyebilecekleri bir biçimde gelişebilme yeteneğinde olduğunu gösterecek olursa, bu toplum biçimini daha üst bir biçime ulaştırma, Rus köylüsünün burjuva küçük mülkiyeti ara aşamasından geçmesine gerek kalmaksızın onu bu daha üst biçime ulaştırma olasılığı kuşkusuz vardır. Ama bu, ancak, ortak mülkiyet tamamiyle parçalanmazdan önce, Batı Avrupa'da, Rus köylüsüne böyle bir geçiş için gerekli önkoşulları, özellikle tüm tarımsal sistemine zorunlu olarak bağlı bulunan devrimi yapması için gerekli olan maddi koşulları yaratacak bir proleter devrimi başarıyla yapılırsa olanaklıdır (Engels, 1977: 472).

Yozlaşmış ve dağılmaya yüz tutmuş haliyle köy komününün oynayacağı rolden bağımsız olarak, Marx ve Engels bu dönemde Rusya'nın bir demokratik devrimin arefesinde olduğunu düşünmektedir. "Tüm Avrupa gericiliğinin en son ve bugüne dek sağlam kalmış son sığınağını bir darbeye yıkacağından tüm

Avrupa için çok büyük önem taşıyan bir devrim”dir bu. “Bu devrim kesinlikle yaklaşmaktadır. Ancak iki olay onu geciktirebilir: Türkiye’ye ya da Avusturya’ya karşı, para ve sağlam ittifaklar gerektiren başarılı bir savaş, ya da - mülk sahibi sınıfların gerisin geriye hükümetin kollarına atacak zamansız bir ayaklanma girişi” (Engels, 1977: 475).⁷

Marx’ın bu dönemde Rusya ile ilgili bir diğer yazısı Saint Petersburg’da yayınlanan Narodnik dergisi *Vatan Yıllıkları* yazı kuruluna yazdığı mektuptur. Bu mektup, dergide Mihaylovski’in yazdığı “Karl Marx, Bay Jukovski’nin Mahkemesi Önünde” başlıklı makaleye yanıt olarak kaleme alınmıştır. Mihaylovski, bu yazıda, Marx’ın *Kapital*’in Almanca I. baskısındaki Herzen eleştirisini gündeme getirerek, bununla onun şahsında Rus aydınları ve onların köy komünü ile ilgili düşüncelerini aşağıladığını iddia etmiştir. Marx, mektupta, bu iddianın yersizliğini vurgularken, Almanca II. baskıya sonsözde yer verdiği Çernişevski’ye yönelik övgülerinin de onun görüşlerini tümüyle benimsemek anlamına gelmediğini söyler. Ve derginin yazı kuruluna şöyle seslenir:

[Çernişevski] değerli yazılarında, Rusya’nın, liberal iktisatçıların istediği gibi, kapitalist üretime geçebilmek için, işe, tarım komününü yıkmakla mı, yoksa, tersine bu düzenin işkencelerine uğramadan kendi öz tarihsel verilerini geliştirerek kapitalist düzenin tüm meyvelerini edinerek mi geçebileceği konusunu incelemiştir. O, bu ikinci çözüm lehinde görüş ileri sürüyor...

Neyse hiçbir şeyi bilmece halinde bırakmayı sevmediğimden açık konuşacağım. Rusya’nın iktisadi gelişmesi hakkında bilgiye dayanan bir yargıya varabilmek için Rusçayı öğrendim. Ve uzun yıllar konuyla ilgili resmi ve diğer yayınları izledim. Vardığım sonuç şudur: Rusya 1861’den beri izlemekte olduğu yolda devam ederse kapitalist düzenin kaçınılmaz tüm belaları başına gelecek ve tarihin bugüne dek bir halka sunmuş olduğu en güzel şansı yitirmiş olacaktır (Marx ve Engels, 1992: 289).

Marx mektubun ilerleyen bölümünde ilkel birikime ilişkin olarak Fransızca çeviriye gönderme yaparak buradaki ilkel birikim üzerine olan bölümün, sadece Batı Avrupa’da kapitalist iktisadi düzenin feodal iktisadi düzenden çıkış yolunu çizdiğini vurgular. Bu bölümün ana fikrini özetledikten sonra bu tarihsel taslağın Rusya’ya nasıl uygulanabileceğini açıklarken kendisine atfedilen teleolojik tarih görüşünü şu sözlerle eleştirir:

Eğer Rusya, Batı Avrupa ulusları gibi kapitalist bir ulus olma eğilimi gösterirse-ve Rusya son yıllarda bu doğrultuda epey çaba göstermiştir-bu ülke, köylülerinin önemli bir kesimini proleterler haline getirmeden bunda başarı sağlayamaz; ve

bir kere, kapitalist rejimin kucağına düşünce de Rusya öteki kafir halklar gibi aynı acımasız yasalarla cezalandırılacaktır. İşte hepsi bu kadar. Ama eleştiriye bu kadarı yetmiyor. Onun, Batı Avrupa’da kapitalizmin doğuşuyla ilgili tarih taslağını mutlaka başkalaştırması ve onu, hangi tarihsel koşullarda bulunurlarsa bulunsunlar tüm halklara toplumsal emeğin üretici yeteneklerine en büyük atılımı, insana en eksiksiz gelişmeyi sağlayan iktisadi şekillenmeye sonunda varmak üzere, yazgı gibi zorla kabul ettirilmiş olan genel gidişin bir tarihsel-felsefi teorisi biçimine sokması gerekiyor. Ancak kusura bakmasın. (Bu beni fazlasıyla onurlandırmak ve aynı zamanda fazlasıyla utandırmaktır.) (Marx ve Engels, 1992: 290-291).

Marx’ın Rusya üzerine yazdığı yazılar içinde belki de en ünlüsü Rus Narodnik Vera Zasuliç’in mektubuna yanıt olarak kaleme aldığı 4 adet taslak metin ve son olarak kaleme aldığı gönderilmeyen mektuptur.

Vera Zasuliç, Şubat 1881’de Marx’a yazdığı mektupta dönemin Rus entelektüel ortamının da göstergesi sayılabilecek şu ifadelerle seslenir:

Bugünlerde sık sık, köy komününün, tarih, bilimsel sosyalizm ve kısacası tartışma dışı her şey tarafından yok edilmeye yazgılı arkaik bir biçim olduğunun söylendiğini duyuyoruz. Bu görüşü dillendirenler kendilerinizi sizin gerçek müritleriniz; “Marksistler” olarak tanımlıyorlar. Bunların en güçlü argümanı çoğu kez şu oluyor: ‘Marx öyle diyor’.

Fakat diğerleri “Marx *Kapital*’de tarım sorununu tartışmıyor ve Rusya hakkında hiçbir şey söylemiyor, bu düşünceyi *Kapital*’den nasıl çıkarıyorsunuz” diye itiraz ediyor.

...köy komünümüzün olası yazgısı üzerine ve dünyanın tüm halklarının, tarihsel zorunluluk gereği kapitalist üretimin tüm aşamalarından geçmelerini zorunlu sayan teori üzerine görüşünüzü açıklamakla ne büyük bir hizmette bulunursunuz...

Arkadaşlarım adına sizden bize bu iyiliği yapmanızı rica ediyorum.⁸

Marx’ın, Vera Zasuliç’in bu mektubuna yanıt oluşturmak üzere yazdığı taslaklarda *Vatan Yıllıkları* Dergisine yazdığı mektuba çok benzer ifadeler vardır. Ancak taslaklar, Batı Avrupa’da ve Rusya’da köy komününün tarihi ve sosyalizme geçişe temel oluşturup oluşturamayacağı ile ilgili daha ayrıntılı düşünceler içermektedir. Bu taslakların, Marx’ın zihnini açmak için kaleme alındığı açıktır. Çünkü fazlasıyla tekrarlar içermektedir. 4. taslak oldukça kısa bir metin olan nihai mektuba çok yakındır. Burada ele alınan geniş tartışmayı

tüm yönleriyle değerlendirmek yerine Marx'ın burada ilk kez dillendirdiği bazı noktaları açmakla yetineceğiz. Marx, bu taslak metinlerde Narodniklerin savlarını ciddiye alan bir üslup kullanmıştır. Taslaklarda tarım komününün farklı ülkelerdeki tarihsel evrimini ele almış, bu komünün, geriye doğru gidildiğinde Batı Avrupa tarihinde her yerde bulunduğunu, toplumsal ilerleme ile her yerde yok olduğunu, ancak buradan hareketle Rusya'da da aynı kaderin onu beklediği sonucu çıkarılamayacağını söyler. Çünkü:

...Rusya'da, bu ülkeye özgü koşulların bir araya gelmesi yüzünden, ulusal ölçüde kurulmuş olan tarım komünü, ilkel niteliklerinden adım adım kopabilir ve doğrudan doğruya, ulusal ölçüde kolektif üretimin unsuru olarak gelişebilir. Kapitalist üretimin çağdaşlığından ötürüdür ki, Rus tarım komünü, kapitalizmin (korkunç) iğrenç serüvenlerinden geçmeden, bu üretimin tüm olumlu yanlarını benimseyebilir. Rusya, modern dünyadan tecrit edilmiş değildir; Doğu Hindistan gibi bir yabancı fatihin kurbanı da olmamıştır.

Kapitalist sistemin Rus heveslileri böyle bir çözümün teorik olanağını yadsımaya kalkarlarsa, kendilerine soracağım soru şudur: makineleri, buharla işleyen gemileri, demiryollarını vb. işletebilmek için Rusya, Batı gibi, makine sanayisinin o uzun kuluçka döneminden geçmek zorunda kaldı mı? Şunu da açıklasınlar, nasıl oldu da (bankalar, kredi kurumları vb. gibi) Batıda yaratılması yüzyıllar sürmüş olan değişim mekanizmasını göz açıp kapayana dek ülkelere sokabildiler? (Marx ve Engels, 1992: 254-255).

Demek ki, teorik olarak, Rus "kırsal komünü" - temeli olan toprağın ortaklaşa mülkiyetini geliştirerek ve gene, özünde taşıdığı özel mülkiyet ilkesini tasfiye ederek direnebilir; bu komün, modern toplumun yöneldiği iktisadi sistemin bir hareket noktası olabilir; kendi kendini yok etmeye kalkmadan deri değiştirebilir; kapitalist düzenden, sadece olabilecek süresi bakımından toplumun tüm yaşamı içinde hesaba katılmayacak kadar kısa ömürlü olan kapitalist düzenden geçmeden kapitalist üretimin insanlığa sağladığı ürünleri ele geçirebilir. Ama saf teoriden inerek Rus gerçekliğinin toprağına ayak basmak gerekir (Marx ve Engels, 1992: 262).

Marx, Rus köy komününü ezen tüm yoksullukların yanında sosyalist kolektif üretimin ve kolektif mülkiyete temel oluşturabilecek özellikleri olarak kuruluş biçimini ve ortaya çıktığı tarihsel ortamı vurgular. Komündeki toprağın ortaklaşa mülkiyeti, Rus köylüsünün artel sözleşmesi alışkanlığı⁹, bataklıkların kurutulması kanal yapımı vb. gibi alanlarda uyguladıkları kolektif çalışma pratikleri, sosyalist kolektif üretim ve mülkiyete geçiş için elverişli bir temel oluşturmaktadır.

Rus köy komününün sosyalizme geçişe temel oluşturabilecek ikinci özelliği ise ortaya çıktığı tarihsel koşullardır. Köy komünü arkaik tipteki komünlerden farklı olarak Avrupa’da kapitalist sistemin ortaya çıktığı döneme kadar geniş; ulusal bir ölçüde varlığını sürdürebilmiştir. Üstelik Rusya’nın topraklarının fiziksel özelliği hem kooperatif emekle işletilen geniş ölçekli makineli tarımı gerekli kılmakta hem de böyle bir tarımsal biçime uygun bir zemin sunmaktadır. Rus komününün kapitalist üretimle çağdaş oluşu, ona kolektif çalışmanın tüm koşullarını sağlamaktadır. Böylece komün, kapitalist sistemin boyunduruğundan geçmeden bu sistemin sağlamış olduğu olumlu kazançları benimseyebilir.

Marx, bu tür geçiş için iki temel önkoşul olduğunu vurgular: “iktisadi gereksinme ve bu değiştirmeyi gerçekleştirebilmek için maddi koşullar” (Marx ve Engels, 1992: 262). Açıktır ki böyle bir geçişin önkoşulu, Çarlığı, toprak sahiplerini ve Çarlıkla bütünleşmiş tüccar ve sanayicilerin iktidarını hedef alacak, kırdan feodal ve ilkel kapitalist sömürü biçimlerini ortadan kaldıracak başarılı bir devrimdir. Aksi halde komünün sosyalizme geçişe temel oluşturması söz konusu olamaz. Marx, bu mektuplarda, zaten bilinen bu siyasal önkoşulu tartışmaya ihtiyaç duymaz ve komünün yaygın bir biçim olarak içerdiği potansiyele odaklanır. Bu nedenle bu tür geçiş için iki temel önkoşul olduğunu vurgular: “iktisadi gereksinme ve bu değiştirmeyi gerçekleştirebilmek için maddi koşullar.” Marx’ın burada tam olarak neyi kastettiği açık değildir. Bir olasılık, Marx, geniş ölçekli kolektif üretimi zorunlu kılacak iktisadi gereksinme derken sosyalist inşanın önkoşulu olan maddi gelişme düzeyine ulaşma hedefine işaret etmektedir.

Vera Zasuliç’e yazdığı bu taslaklarda Marx, salt kuramsal düzeyde 1861 reformu öncesinde feodal üretim ilişkilerinin, reform sonrasında ise kapitalizmin etkisi altında bozulan köy komününün, bu etkilerin dışında kalmış olması halinde sosyalist bir toplumsal kuruluşa temel oluşturup oluşturamayacağını ciddi bir şekilde tartışmaktadır. Ancak taslaklarda sıkça bunların teorik olasılıklar olduğunu vurgular. Pratikte ise kapitalizm Rus kırsal nüfuz etmektedir.

Bu mektup taslaklarında Marx’ın komünal mülkiyet üzerine saptamaları, *Alman İdeolojisi*’nde ve *Grundrisse*’nin bir bölümünü oluşturan *Kapitalist Üretim Öncesi Biçimler*’deki aynı konuyu ele aldığı sorunsaldan farklı bir sorunsala bağlanmıştır. Marx, (1979) geçmiş incelemelerinde ilkel komünal toplumdaki sınıflı topluma geçişte farklı biçimler içinde evrilen (Antik, Asyatik, Cermen) komünal mülkiyetin tarihini inceler. Bu incelemeler farklı üretim biçimlerinin iç çelişkilerini ve evrimlerini anlamaya yöneliktir. Ancak 1870’lerdeki komünal mülkiyet üzerine incelemelerindeki sorunsal genişler ve farklılaşır. Marx, özellikle Paris komünü deneyiminin ardından, bir devlet biçimi olarak komün üzerine düşünürken, ilkel toplumun geleceğin sınıfsız toplumuna kılavuzluk

edecek olumlu değerlerine, tarihsel çözülmeye karşı dirençlerine odaklanır (Hobsbawm, 1985: 75). Son yıllarında Henry Lewis Morgan'ın *Ancient Society*'si başta olmak üzere ilkel topluluklar üzerine antropolojik incelemeler hakkında özet ve yorumlar kaleme alır. Marx'ın tarihsel maddeciliğin temel konuları üzerine zengin bir malzeme içeren bu notları *Etnoloji Defterleri* adı altında yayınlanmıştır.¹⁰

Marx Vera Zasuliç'e yanıt olarak kaleme aldığı taslaklarda Narodniklerin köy komünü üzerine savlarını ciddiye almışsa da nihai mektupta oldukça temkinli ifadeler kullanır:

...Kapitalist üretimin doğuşunu tahlil ederken şöyle diyorum: "Demek ki, kapitalist sistemin temelinde, üretici ile üretim araçlarının köklü biçimde birbirinden ayrılması vardır. ... Bütün bu evrimin temeli tarımsal üreticinin mülksüzleştirilmesidir. Bu, şimdiye kadar, köklü biçim , de ancak İngiltere'de oldu. ... Ama Batı Avrupa'nın bütün öteki ülkeleri aynı hareketi geçirmektedirler."

Demek ki, bu hareketin "tarihsel kaçınılmazlığı" kesinlikle Batı Avrupa ülkelerine özgüdür. Bunun nedeni XXXII. Bölümden alınma şu pasajda gösterilmiştir: "Kişisel emeğe dayanan özel mülkiyetin yerini ... başkalarının emeklerinin sömürülmesine, ücret sistemine dayanan kapitalist özel mülkiyet alacaktır."

Demek ki, Batıya özgü bu harekette söz konusu olan, bir özel mülkiyet biçiminin yerini bir başka özel mülkiyet biçiminin almasıdır. Rus köylülerinde ise, tersine, onların ortak mülkiyetini özel mülkiyet biçimine sokmak gerekecektir.

Demek ki, *Kapital*'deki tahlil, tarım komününün yaşama yeteneği konusunda ne lehte, ne aleyhte nedenler ileri sürmemektedir; ancak orijinal kaynaklarda malzeme arayarak yapmış olduğum özel inceleme, bu komünün, Rusya'da toplumsal yeniden doğuşun dayanağı olduğuna beni inandırdı, ama komünün bu biçimde bir işlevi yerine getirebilmesi için, ilkönce onu her yandan kuşatan baltalayıcı etkilerden kurtarmak ve sonra da kendiliğinden-gelme bir gelişmenin doğal koşullarını kendisine sağlamak gerekir (Marx ve Engels, 1992: 280-281).

Marx bu mektubu hiçbir zaman göndermemiştir. Engels, Marx'ın ölümünün ardından bu mektubun ve *Vatan Yıllıkları* yazı kuruluna mektubun Rusya'da yayınlanması için büyük bir çaba göstermiş, ancak bu metinler farklı gruplar arasında gidip geldikten sonra yayınlanmadan kalmıştır.

Marx ve Rusya, ilişkisi üzerine en önemli metinlerden birisi de *Komünist Manifesto*'nun 1882 yılında yayınlanan Rusça baskısına Marx ve Engels imzasıyla çıkan önsözdür. Marx ve Engels, önsözün son paragrafında Rus köy komününün

geleceğine dair görüşlerini şöyle açıklarlar:

Komünist Manifesto'nun amacı, modern burjuva mülkiyetinin yaklaşmakta olan kaçınılmaz çözülüşünü ilan etmektir. Ama Rusya'da, hızla gelişen kapitalist vurguna ve henüz gelişmekte olan burjuva toprak mülkiyetine karşılık, toprağın yarısından fazlasına köylülerin ortaklaşa sahip olduklarını görüyoruz. Şimdi sorun şudur: Büyük çapta zayıflamış olsa bile, gene de, ilkel bir ortak toprak sahipliği biçimi olan Rus obşinası, doğrudan komünist ortak mülkiyetin üst biçimine geçebilir mi? Ya da, tersine, ilkönce, Batının tarihsel evrimini oluşturan aynı çözülme sürecinden mi geçmelidir? Buna bugün verilebilecek tek yanıt şudur: Eğer Rus devrimi, Batıdaki bir proleter devrimin habercisi olur, ve bunlar, böylelikle, birbirlerini tamamlarlarsa, Rusya'daki mevcut ortak toprak sahipliği, komünist bir gelişmenin başlangıç noktası olabilir (Marx ve Engels, 2011: 95).

Bu önsöz Engels tarafından kaleme alınmış, Marx birkaç küçük düzeltmenin ardından metne kendi imzasını da eklemiştir. Önsözdeki Rus devriminin Batıdaki proleter devriminin habercisi olması halinde, köy komününün komünist bir gelişmenin başlangıç noktası olabileceği vurgusu Engels'in 1875'te Marx'ın sağladığı kimi Rusça kaynaklarla ve onunla mektuplaşarak kaleme aldığı *Rusya'daki Toplumsal Koşullar Üzerine* adlı broşüründe de yer almaktadır. Buna karşılık Marx'ın *Vatan Yıllıkları* Yazı Kuruluna ve Vera Zasuliç'e yazdığı mektupta bu tür bir vurguya rastlanmaz.

Wada (1983: 70) Marx'ın bu dönemde eşi Jenny Marx'ın ölümü nedeniyle çok üzgün olduğu için mektubun içeriğine müdahale edemediğini, önsözünü basım için gönderdiği Narodnik yazar Lavrov'a yazdığı mektupta bu önsözün Rusça çevirisi için yazım stilinde kimi değişiklikler gerektiğini vurguladığını aktarmakta ve buradan hareketle önsözün Marx'ın değil Engels'in görüşlerini açıkladığını savunmaktadır. Wada, Vera Zasuliç'e yazılan mektubun gönderilmemesini de o dönemde Narodnik hareketindeki ayrışmada ortaya çıkan Kara Bölünme örgütüne mesafeli duruşuna ve bireysel terörü öne çıkaran Halkın İradesi ile daha yakın ilişki içinde olmasına bağlamaktadır. Gerçekten de Marx, son yıllarında Rusya'da esas olarak Halkın İradesi örgütüyle çok daha yakın bir ilişki kurmuştur. Peki buradan ne sonuç çıkarılabilir?

İlk olarak Marx ile Engels'in görüşleri arasındaki ayrılık savını ele alalım. Örneğin Shanin (1983), Engels'in pozitivist ve tek doğrultulu ilerlemeci bir tarih anlayışını temsil ettiğini ve *Anti Dühring* adlı eserinde bu anlayışın en gelişmiş biçimini sunduğunu savunmaktadır. Shanin (1983)'e göre Engels'in tarihsel maddecilik yorumunun kaynağı *Politik Ekonominin Eleştirisine Katkıya Önsöz*'de ve *Kapital*'de yazdıklarıyla evrimci bir tarihsel gelişme modeli oluşturan

Marx'tır. Yani Engels, olgun Marx'ın izinden gitmiştir. Buna karşılık "yaşlı Marx", bu tek doğrultulu evrimci gelişme modelini terk etmiştir. Burada sorun, Rus komününün geleceği ile görüşlerin farklılığı değildir. Engels, bu konuda Marx'la aynı fikirdedir. 1895 gibi Rus köy komününün dağılma sürecinin büyük bir ilerleme kaydettiği geç bir tarihte *Rusya'daki Toplumsal İlişkiler* eserine yazdığı sonsözde hala Rus köy komünün sosyalizme geçişe temel oluşturabileceğini yazmıştır. Sorun, Engels'in bu geçişin önkoşulu olarak Batıdaki bir işçi sınıfı devrimini görmesidir. Böylece Engels, eşitsiz ve bileşik gelişme nedeniyle tarihte sıçramaların olabileceğini kabul etmesine rağmen, bunu üretici güçlerin ileri derecede geliştiği bir Batı Avrupa işçi sınıfı devrimine bağlayarak üretici güçler ve üretim ilişkilerini diyalektiğine dayalı evrimci modeli savunmaya devam etmektedir.

Marx ve Engels'in, düşünce tarihinde eşi benzeri olmayan bir şekilde her konuda ortak çalıştığı, her konuyu enine boyuna birlikte tartıştıkları dikkate alındığında Marx'ın yakın çalışma ve mücadele arkadaşı olan Engels'in "yaşlı Marx" spekülasyonlarına hizmet etmeyen yazıları kaçınılmaz olarak eleştiri konusu olacaktır. Ancak Rusya konusunda Marx ile Engels arasında görüş farklılığı olduğu iddiasını güçlendirmek için bazı konularda bilinçli bir görmezden gelme de söz konusudur. Sayer ve Corrigan (1983: 80)'ın işaret ettiği gibi Marx ile Engels arasındaki görüş ayrılıklarına kanıt olarak gösterilen Batı Avrupa işçi sınıfı devrimi önkoşulu vurgusu 1874'te ilk kez Marx tarafından (üstelik görüşlerini tümüyle değiştirdiği iddia edilen Çernişevski'yi okuduktan sonra) Bakunin'in *Devlet ve Anarşi* kitabına yazdığı eleştiride dile getirilmiştir. Marx, bu notlarda Bakunin'in, Avrupa'daki proleter devrimi önkoşuluna yönelik köylücü ve Slav milliyetçisi eleştirilerine karşı açıkça şunları söyler: "Köklü bir toplumsal devrim, iktisadi gelişmenin belirli tarihsel koşullarına bağlıdır; bu koşullar onun ön gerekleridir. Dolayısıyla bu, ancak, kapitalist üretimle birlikte sanayi proletaryasının halkın hiç değilse önemli bir bölümünü oluşturduğu yerlerde olanaklıdır" (Marx ve Engels, 1977: 491).

Burada Engels üzerinden yürütülen tartışmanın esas muhatabının *Katkıya Önsöz*'de ve *Kapital*'deki Marx'ın görüşleri olduğu anlaşılmaktadır. Bu konudaki en önemli tartışma Marx'ın iki vurgusundan çıkmaktadır. Birincisi *Katkıya Önsöz*'de yer alan şu pasajdır:

...İçerebildiği bütün üretici güçler gelişmeden önce, bir toplumsal oluşum asla yok olmaz; yeni ve daha yüksek üretim ilişkileri, bu ilişkilerin maddi varlık koşulları, eski toplumun bağrında çiçek açmadan, asla gelip yerlerini almazlar. ..."Geniş çizgileriyle, Asya üretim tarzı, antikçağ, feodal ve modern burjuva üretim tarzları, toplumsal-ekonomik şekillenmenin ileriye doğru gelişen çağları olarak nitelendirilebilirler (Marx, 1993: 24).

Marx'ın burada bütün toplumların geçmesi gereken zorunlu aşamaları vurguladığı, farklı geçişlere, sıçramalara izin vermeyen tekyönlü bir tarihsel gelişme modelini savunduğu öteden beri iddia edilmiştir. Marx'ın önsözde oldukça yüksek bir soyutlama düzeyinde tartıştığı konu, kapitalist üretim ilişkilerinin, toplumsal üretim sürecinin en son uzlaşmaz karşıtlıktaki biçimi olduğunu ve bu aşamada kapitalist toplumun bağrında gelişen üretici güçlerin, bu karşıtlığı çözüme bağlayacak olan maddi koşulları da yaratacağıdır. Yani kapitalist gelişme, insanlığın özgürleşmesine giden yolda, objektif bir temel sağlamaktadır. Burada toplumsal-ekonomik şekillenmenin ileriye doğru gelişen çağları olarak sözü edilen aşamalar, *apriori* olarak türetilmiş bir kuramsal tarihsel gelişme modeli değil, Batı Avrupa'nın kapitalizmin doğuşu ile sonuçlanan sosyo-ekonomik evriminin ayrıntılı bir tarihsel incelemesi ile elde edilmiş bir saptamadır. Burada ileriye doğru gelişen çağlar vurgusu, insanın yaratıcı kapasitesini sınırlayan bağımlılığın derecesi ile ilgilidir. Kölelikten yarı bağımlı serfliğe, buradan da serbest emekçiye geçiş, emeğin yaratıcı kapasitesi bakımından bir ilerlemedir.

Öte yandan kapitalizmin yok olması için üretici güçlerin gelişmesi görüşü özellikle II. Enternasyonal'e hakim olan sosyalizme evrimsel geçiş tezlerinin meşrulaştırılmasında kullanılmıştır. 1848'de kapitalizmin üretici güçlerinin yalnızca İngiltere'de belirli bir olgunluğa erişmiş olduğu bir dönemde *Komünist Manifesto*'daki çağrı dikkate alındığında, Marx'ın burada kastettiği şeyin, kapitalizmin belli bir ülkedeki gelişme düzeyi değil, bir toplumsal biçim olarak en uygun nitelikleri kazanmasıdır. Belli bir ülkede kapitalist gelişmenin düzeyi, devrimci siyasal hareketler açısından, bu gelişme düzeyinin yarattığı sınıf yapısı, tarihsel özellikler, siyasal yapı vb. dikkate alınarak izlenecek siyasi mücadelenin içeriğini, izlenecek stratejileri belirler. Bu konuda verilebilecek sayısız örnekten birisi Marx ve Engels'in anti-feodal ve anti-monarşik bir burjuva demokratik devrim dalgası olan 1848 devrimlerinde işçi sınıfının, devrimin eski rejimle uzlaşmadan ilerletilmesi için radikal burjuvaziyle ittifakını savunmasıdır.

Katkıya Önsöz'deki soyut ifadeler, Marx'ın bütünsel kuram ve pratiğinden kopararak anlaşılabilir. Bu ifadelerden bütün toplumların aynı zorunlu aşamalardan geçmesi gerektiği sonucuna ulaşmak için, Marx'ın pre-kapitalist toplumlar ve çağdaş kapitalist dünyadaki farklı toplumsal biçimlerin varlığı üzerine yazdıklarını göz ardı etmek gerekir. Marx, tarih çalışmalarında her zaman, farklı geçişlere, farklı eklemlemelere işaret etmiştir. Marx, 1846 gibi erken bir tarihte Engels ile birlikte kaleme aldığı *Alman İdeolojisi*'nde teleolojik bir tarih anlayışına karşı şunları yazmaktadır:

Tarih, her biri bir önceki nesiller tarafından kendisine aktarılan materyali, sermaye kaynaklarını ve üretici güçleri kullanan, böylece, bir taraftan geleneksel faaliyeti tamamen değişmiş koşullarda devam ettiren, bir taraftan da tamamen farklılaşmış bir faaliyet yoluyla eski koşulları değiştiren ayrı ayrı nesillerin birbiri ardı sıra sahneye çıkmasından başka bir şey değildir. Bu durum kurgusal olarak öyle çarpıtılabilir ki, bir sonraki tarih bir önceki tarihin amacı haline getirilebilir. Örneğin, Amerikanın keşfine, Fransız Devrimi'nin patlak vermesine zemin hazırlama amacı atfedilebilir. Böylece, tarih özel amaçlara sahip olur ve "birçok kişi arasında bir kişi" (yani, "öz-bilinç, eleştiri, biricik" vb.) haline gelir. Bu arada, eski tarihin "belirleme", "amaç", "tohum" veya "fikir" gibi sözcüklerle tanımlanması ise, bir sonraki tarihin bir soyutlamasından -önceki tarihin bir sonraki tarih üzerindeki aktif etkisinden elde edilen bir soyutlamadan- başka bir şey değildir (Marx ve Engels, 2013: 52).

Marx ve Engels bu satırların hemen devamında kapitalizmin tüm dünyaya yayılmasını sağlayan temel dinamiği de şöyle açıklarlar:

"Birbiri üzerinde etkide bulunan ayrı ayrı alanlar bu gelişmenin seyri içinde genişledikçe ve gelişkin üretim tarzı, ekonomik ilişki ve bunun sonucu olarak çeşitli uluslar arasında ortaya çıkan doğal iş bölümü sayesinde ulusların başlangıçtaki yalıtık durumuna son verildikçe, tarih giderek dünya tarihi haline gelir. Böylece, örneğin, İngiltere'de icat edilen bir makine Hindistan'da ve Çin'de binlerce işçinin ekmeğini elinden alıyor ve bu imparatorlukların bütün var olma biçimi altüst ediliyor, bu icat evrensel-tarihsel bir olgu haline geliyor.

Bu görüşlerin dışında Marx, Hindistan üzerine yazdıklarında, *Kapital*'deki İrlanda üzerine yazdıklarında çağdaş azgelişmişlik tartışmalarını haber veren birçok saptama yapmıştır. Dolayısıyla 20. yüzyılda Marx'ın görüşlerini geniş yığınlara anlatmak için kaleme alınan bazı el kitaplarında rastlanan ve Marx'ın sözünü ettiği tarihsel aşamaları şematik ve indirgemeci bir biçimde bütün toplumların geçmesi gereken zorunlu aşamalar olarak ele alan tarih yorumunu Marx'a dayandırmak mümkün değildir.¹¹

"Yaşlı Marx" tezini savunanların olgun Marx'a yönelik tek yönlü evrimcilik suçlamasının bir diğer kaynağı da Narodniklerin de yoğun bir şekilde tartıştığı *Kapital*'in Almanca I. baskısına önsözdeki "Sanayi bakımından daha gelişmiş olan ülke, daha az gelişmiş olanına, yalnızca kendi geleceğinin imgesini gösterir" (Marx, 2011: 18) ifadesidir. *Kapital*'in içeriğine dayanarak Marx'ın burada modern sanayiye kastettiği kolaylıkla anlaşılabilir. Nitekim bu ifadenin muhatabı olan Almanya, 1867'de İngiltere kadar olmasa da gelişkin bir modern sanayiye sahiptir. 1870'den itibaren ise İngiliz sanayisini geride bırakacak bir atılım yapmıştır.

Olgun Marx'ın evrimciliğine kanıt gösterilen bir diğer konu ise Marx'ın kendi tarih ve toplum kuramını Darwin'in *Türlerin Kökeni*'nde açıkladığı evrimci kuramla ilişkilendirmesidir. Marx'ın Darwin'de bulduğu şey, oluşturduğu tarih ve toplum kuramına doğabilimsel bir kesinlik sağlaması değil, tersine, Darwin'in doğa bilimlerindeki teleolojik yaklaşıma son vererek, kendi kuramına destek sağlamasıdır. 1861'de Ferdinand Lasalle'a yazdığı mektupta şunları söyler:

Darwin'in kitabı çok önemli ve tarihteki sınıf savaşımını doğa bilimi açısından desteklediği için bana çok uygun düşüyor. Doğal ki, İngilizlerin ham tartışma yöntemine tahammül etme koşuluyla. Tüm eksikliklerine karşın kitap yalnızca doğa bilimlerindeki "teleoloji"ye ilk kez öldürücü bir darbe indirmekle kalmıyor, aynı zamanda rasyonel anlamı ampirik bir biçimde ortaya koyuyor... (Marx ve Engels, 1995: 141).

Marx'ın bu mektuptaki ifadeleri, 1900'lü yılların başından itibaren Alman Sosyal Demokrat Partisi'nin kuramcılarının savunduğu, kapitalist gelişmenin evrimsel bir şekilde sosyalizme yol açacağı yolundaki görüşlerine karşı erken bir uyarı olarak okunabilir. Marx, hayatı boyunca, sosyalizmin maddi üretici güçlerin evriminin kendiliğinden sonucu olduğunu savunmamış, sosyalizmin yalnızca, kendisi de kapitalist gelişmenin ürünü olan modern işçi sınıfının bilinçli eyleminin sonucu olabileceğini vurgulamıştır. Marx *Kapital*'de, kapitalizmin yüzeydeki görünümünün gizlediği temel ilişkileri ve mekanizmaları açığa çıkararak "kapitalizmin mezar kazıcısı" olarak tanımladığı modern işçi sınıfının eylemine bilimsel bir temel kazandırmaya çalışmıştır. Bu çerçevede yaşadığı dönemde oldukça yaygın olan, kapitalizmin yok oluşa sürüklediği bağımsız üreticinin kişisel emeğe dayalı özel mülkiyetini yeniden kurmaya dönük sosyalizm anlayışlarını ütöpik olarak değerlendirmiş ve bu görüşlere karşı büyük bir mücadele yürütmüştür. Marx'ın 1840'larda Proudhon'a karşı polemikleri, 1860'larda ve 1870'lerin başında Bakunin'in öncülük ettiği anarşist gruplara karşı siyasal mücadeleleri böyle bir perspektifin ürünüdür. Marx'ın Rus devrimcilerle kurduğu ilişkide bu perspektifin sürdüğü yukarıda gösterilmiştir. Ama burada belirgin bir farktan söz edilebilir. Çünkü, ütopyacı sosyalizm Batı Avrupa'da düşünsel olarak büyük ölçüde liberal görüşlerle eklemlenmiş, gelişen kapitalizmin yarattığı yeni toplumsal ilişkileri ve güçleri görmezden gelmiştir. Rusya'da ise 1870'lerdeki kapitalist gelişmenin geri düzeyi, yaklaşan demokratik devrimde işçi sınıfının belirgin bir rol oynamasını mümkün kılmadığından, Marx, kendisini büyük bir ilgiyle dinleyen Rusya'daki devrimci hareketi etkilemek için daha ılımlı bir söyleme başvurmuştur. Çünkü Rusya'daki devrim Marx için Batı'daki devrimlerin yenilgisinin ardından yeni bir devrimci dalganın işaret fişeğini oluşturacaktır. Avrupa siyasetinde gerici bir rol oynayan Çarlığın bertaraf edilmesiyle uluslararası işçi hareketi ve demokrasi güçlerinin önündeki

engellerden birisi ortadan kalkmış olacaktır. Öte yandan Marx, Rusya'da burjuvazın güçsüzlüğü ve devrimci güçlerin radikalizmi nedeniyle devrimin uzlaşmacı bir kanala aktarılmasından daha ileri noktalara taşınma olasılığını ciddiye almış görünmektedir. Yaşlı Marx üzerine, gönderilmemiş mektuplara ve mektup taslaklarına dayalı spekülasyon iddiaların görmezden geldiği temel konu budur. Marx, Rusya'daki koşullarla ve devrimci hareketle ilgisinin kaynağı Avrupa çapında bir devrimin örgütlenmesidir. Marx'ın en azından 1848'den beri hiç değişmeyen gündemi budur.

Rusya'da Marksizmin Doğuşu ve *Kapital*

Marx, ölümünden önceki 10 yıl boyunca, Çarlığı ve Rus feodalizmini yıkacak olası bir Rus devriminin, Avrupa'da devrimci dalganın yeniden yükselmesini sağlayacağı umuduyla dikkatini Rusya'ya çevirmiş, Rusya'daki devrimci düşüncenin esas taşıyıcıları olan Narodniklerle yakın iletişim kurmuştur. Bu iletişim, Marx'ın Rusya'da entelektüel saygınlığını artırsa da Marx hayattayken bir Marksist hareketin doğmasını sağlamamıştır. Rusya'da Marksizm, Marx'ın ölümünü izleyen süreçte bir grup Narodnik kökenli aydının öncülüğünde gelişmiştir. 1879 yılında *Toprak ve Özgürlük* örgütünün bölünmesinin ardından, kopan gruplardan birisi Halkın İradesi örgütünü kurarken, Georgi Plehanov, Vera Zasulic ve Pavel Akselrod'un içinde bulunduğu bir başka grup, toprağın komün içindeki bölüşümü anlamına gelen *Kara Bölünme* (Chorny Peredelzim) adlı başka bir örgüt kurmuştur. *Kara Bölünme* bireysel terörü temel yöntem olarak benimseyen *Halkın İradesi* örgütünün aksine mücadele yöntemi olarak barışçıl propaganda ve ajitasyonu benimsemiştir. *Kara Bölünme*'nin iç tartışmalar ve düşünsel ayrılıklar nedeniyle dağılmasının ardından, yurtdışına çıkan örgütün kurucu kadrosu, 1883 yılında Cenevre'de *Emeğin Kurtuluşu Grubu* adı altında Rusya'nın ilk Marksist örgütünü kurmuştur. Bu örgütün kuramsal açıdan en yetkin ismi olan Georgi Plehanov, eserleriyle Rusya'da Marksizmin gelişmesinde büyük bir rol oynamıştır. Marksizme yönelme sürecinde Hegel üzerine çalışmalar yapan Plehanov, 1883'den itibaren, Rusya'da bağımsız bir Marksist hareket inşa etmek için Narodnik hareketten hangi bakımlardan farklılaştıklarını açıklamaya dönük çok sayıda eser kaleme almıştır. Plehanov'un yazıları içinde özellikle tarihsel materyalizmin ayrıntılandırılması ve yorumlanması ile ilgili olanlar büyük bir toplam oluşturur. Rus devrimci hareketi içindeki temel tartışmaların Rusya'da tarihsel gelişmenin yönü ile ilgili olduğu dikkate alındığında bu kaçınılmaz bir tercihtir. Plehanov'un tarihsel materyalizm yorumu kimi özgün yönlerine karşın büyük ölçüde ortodoks Marksist yoruma dayalıdır (Blackledge, 2017: 107-108).

Plehanov'a göre devrimci teori olmadan kelimenin gerçek anlamıyla devrimci

hareket olamaz. Bu nedenle Rusya'daki gelişmelerin teorik açıdan doğru anlaşılması, devrimci hareketin yönünün doğru saptanması açısından hayatidir. Plehanov, 1883'de kaleme aldığı *Sosyalizm ve Siyasal Mücadele* ve 1885 tarihli *Farklılıklarımız* adlı eserlerinde Rusya'da kapitalizmin gelişmesi ile ilgili tartışmalarda Narodniklerin sorunu yanlış bir şekilde ortaya koyduğunu, Rusya'da kapitalist gelişmenin desteklenecek ya da karşı çıkılacak bir şey değil, Rusya'nın içinden geçtiği nesnel hareketin kendisi olduğunu vurgular (Walicki, 1987: 371). Bu bakış açısı temelinde Rusya'da kırdaki ve kentte kapitalist gelişmenin temel belirtilerine dikkat çeker. Rusya'da köy komününün kırdaki gelişen meta ekonomisi ile birlikte hızla çözülmeye uğradığını, köylüler arasında farklılaşmanın ve bireyci eğilimlerin yaygınlaştığını, köylerde *kulakların* kendi parsellerini ve yoksulluk nedeniyle topraklarını işleyemeyen köylülerin topraklarını ele geçirmeye başladıkları vurgular. Plehanov'a göre, köy komünü bir geleceği yoktur. Narodniklerin köy komünü üzerine kurdukları sosyalist program ütopyacıdır. Plehanov, Rusya'da yalnızca tarımda değil, sanayide de kapitalizmin büyük bir gelişme gösterdiğini, bu nedenle yaklaşan devrimde köylü sınıfının değil, işçi sınıfının esas rolü oynayacağını ilk kez vurgular (Hussain ve Tribe, 1983: 183-184).

Plehanov'a göre Rusya'da kapitalizmin tarihi, Büyük Petro'nun Batı'nın rekabetçi baskısına karşı yöneldiği modernleşme sürecine kadar geri gider. Ona göre büyük ölçüde uluslararası koşulların ürünü olarak gündeme gelen 1861 reformundan sonra, kırdaki meta ekonomisinin gelişmesi kapitalist gelişmeye büyük bir hız kazandırmıştır. Ancak Çarlık bir yandan kapitalist ilişkilere yol verirken, diğer yandan özellikle kırdaki köy komününe dayattığı pre-kapitalist yükler nedeniyle kapitalizmin gelişmesine engel olmaktadır. Rusya'da yaklaşan devrim, feodal Çarlığın yıkılması, demokrasinin kazanılması ve sosyalizmin bir ön adımı olarak kapitalist gelişmenin önündeki kapitalizm öncesi engellerin kaldırılması gibi sorunları çözecek bir burjuva devrimidir. Ne var ki Rus burjuvazisinin zayıflığı ve Çarlık bürokrasisi ile bütünleşmiş olması nedeniyle bu devrime işçi sınıfı öncülük edecektir. İşçi sınıfı bu devrimle iktidara gelmese bile, iktidara gelmesini kolaylaştıracak siyasal kazanımlar elde edecektir (Howard ve King, 2014: 152-154).

Plehanov'un Narodnizmin felsefi ve politik eleştirisine odaklanan verimli yazınsal faaliyeti Narodnizme karşı Marksist pozisyonun temel tartışma hatlarını belirlemiştir (Jacoby, 1975: 8). Bu hattın kuramsal açıdan en parlak izleyicisi Lenin'dir. Lenin 1894'te yayınlanan *Halkın Dostları Kimlerdir ve Sosyal Demokratlara Karşı Nasıl Savaşılır* adlı kitapta, kendilerini "halkın dostları" olarak niteleyen başta Mihaylovski olmak üzere Rus Narodniklerin, öznel sosyoloji okulu adına Rus Marksistlerinin görüşlerine getirdiği eleştirileri

yanıtlar. Bu kitap, büyük ölçüde polemik bir dille yazılmış olsa da Marx'ın tarih ve toplum kuramının Rusya gerçekliğine dayanarak yapılmış en önemli savunmalarından birisidir. Ve kitabın içeriği, Mihaylovski'nin *Kapital*'den bir tarih kuramı çıkarılamayacağını ilişkin iddiasından hareketle Marksistlerin tarihsel gelişmenin nesnel yasalarına ve bu çerçevede Rusya'da kapitalizmin gelişme düzeyine işaret eden görüşlerine yöneltmiş eleştirilere verilen yanıtlardan oluşmaktadır.

Lenin bu polemğin ardından 1899'da *Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi: Geniş Çaplı Bir Sanayi İçin Bir İç Pazarın Oluşma Süreci* adlı hacimli kitabını yayınladı. Lenin bu eseri Narodnik yazarların, Rus köy komününün kapitalizm aşamasını atlayarak sosyalizme geçişe temel oluşturduğunu savunmak için Rusya'da kapitalist gelişmenin mümkün olmadığını savunan görüşlerini kuramsal ve ampirik olarak yanıtlamak için kaleme almıştır. Lenin bu kitapta konuyu, pratik nedenlerle, pazarın oluşum süreciyle, Reform-sonrası dönemle ve Avrupa Rusyası ile salt iktisadi veçhesi ile sınırlandırır ve kırdaki kapitalist ilişkilerin gelişme düzeyini, meta üretiminin gelişimi ve köylülük içindeki farklılaşmaya dair ayrıntılı ampirik malzemeyle ortaya koyar. Bu kitapla ilgili ilginç noktalardan birisi, Lenin'in görüşlerini eleştirdiği Narodnik yazarlar Vasily Vorontsov ve Nikolay Danielson'un 1870'lerden itibaren Marx'ın görüşlerini yakından izleyen kişiler olmasıdır. Vasily Vorontsov, Marx'ın eserleri üzerine çalışmış bir iktisatçıdır. Danielson ise, yukarıda değinildiği gibi *Kapital*'in I. cildinin çevirisini tamamlayan, II. ve III. ciltleri de Rusça'ya çeviren kişidir (Tanaka, 1969: 15-16). Vorontsov ve Danielson, Rusya'da kapitalizmin gelişmesinin köylülüğün üzerindeki etkisi konusunda farklı görüşlere sahip olsalar da *Kapital*'in II. cildindeki yeniden üretim şemalarından hareketle genişletilmiş yeniden üretimin ancak kapitalizm dışı sektörün ve dış pazarın varlığı halinde olanaklı olduğunu savunurlar. Bu eksik tüketimci yoruma göre Rusya'da köylülüğün yoksulluğu, artı değer gerçekleşmesinin önündeki en büyük engeldir. Danielson, konuyu bir adım ileriye taşıyarak, kırdaki gelişen kapitalizmin köylülüğü yıkıma sürüklediğini, ancak köylülüğü ücretli işçilere dönüştüremediğini savunur. Ve *Kapital*'in III. cildine gönderme yaparak, kapitalist sektördeki kaçınılmaz teknik gelişmenin sermayenin organik bileşimini artırarak emek gücü talebini düşürdüğünü ve bu nedenle kapitalist olmayan kır ekonomisini dönüştürme kapasitesinin olmadığını savunur (Howard ve King, 1989: 167). Bu yazarlara göre Rusya'daki iç pazar, köylülüğün yıkımı nedeniyle daralmaktadır; dış pazar da, kapitalist gelişme yoluna çok geç giren genç bir ülkeye kapalıdır. Bu nedenle Rus kapitalizminin dayanaksız olduğu, ölü doğduğu gün gibi ortadadır (Lenin, 1988: 30).

Görüldüğü gibi, *Kapital*, bu dönemde, 1870'lerde olduğu gibi yalnızca I. cildiyle değil, II. ve III. cildiyle de Narodniklerin popülist görüşlerini kanıtlamak için en

saygın kuramsal kaynak olmaya devam etmektedir.

Lenin, *Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi*'nde, Narodniklerin kuramsal tutarsızlıklarını ayrıntılı bir şekilde tartışır. Lenin'e göre Vorontsov ve Danielson, kapitalist gelişmenin ayrıksı biçimlerini kavrayamamıştır. Bu yazarlar, kapitalizmi, kentlerde yoğunlaşmış büyük ölçekli makineli sanayiyle ve ücretli emek istihdamıyla özdeşleştirerek yalnızca en yüksek gelişme biçimiyle algılamakta, gelişmiş biçimle birlikte var olan ilkel biçimlerin varlığını görmezden gelmektedirler. Lenin'e göre doğru bakış açısı kapitalist ilişkilerin alabileceği farklı biçimlerin dikkate alınmasıyla oluşturulabilir (Howard ve King, 2014: 172-173). Yukarıda değindiğimiz gibi Çarlığın ilkel birikimci bir politikadan uzak durması Narodnik yazarların Kapital'deki İngiltere örneğine dayalı klasik kapitalist gelişme modelini öne sürerek Rusya'da kapitalizmin gelişmesinin olanaksız olduğu sonucuna götürmüştü. Lenin burada, güçlü bir kuramsal sezgiyle kapitalist gelişmenin farklı yollar izleyebileceğini vurgulamış, Adam Smith'in işbölümü analizinin eleştirel bir değerlendirmesinden hareketle, kırdaki meta ekonomisinin gelişmesinin iç pazarın oluşumunu nasıl sağladığını analiz etmiş, bir kez oluştuğunda, meta ilişkilerinin ve kapitalist meta üretiminin geri döndürülemez bir şekilde gelişeceğini vurgulamıştır.¹²

Vorontsov ve Danielson'un *Kapital*'in eksik tüketimci bir yorumuna dayanarak Rusya'da kapitalizmin gelişmeyeceği iddiasına karşı Lenin, artı değerinin gerçekleşmesinin kapitalist ilişkilerin genişleyen büyümesiyle sağlanacağını vurgular. Kapitalist iktisadi gelişmeyle birlikte pazarlar da aynı hızla gelişecektir. Lenin burada, Danielson'un sermaye birikiminin yığınların sefaletine yol açacağı ve bu nedenle iç pazarın gelişmeyeceği iddiasının kendi kendini yanlışladığını, çünkü pazar gelişmeden sermaye birikiminin söz konusu olamayacağını söyler. Kapitalizmin gelişmesiyle kırdaki ve kentte, kendi üretim araçlarından koparılan doğrudan üreticilerin, hayatlarını sürdürebilmek için gerekli tüketim mallarını pazardan satın almak zorunda olduklarını, bunun da zorunlu olarak emek gücünün satışına yol açacağını vurgular. Yani pazarın gelişmesi, meta ilişkileri içine çekilen geniş yığınların yoksullaşmasıyla eş zamanlı olarak gerçekleşmektedir (Lenin, 1988: 29).

1890'larda Rusya'da Plehanov ve Lenin'in katkılarıyla Marksizm gelişirken, başka bir kanaldan özellikle Marksist iktisat kuramı alanında önemli katkılar gelmiştir. Çarlığın her türlü sosyalist yayını katı bir sansür ve cezalarla denetlediği bir ortamda Marksist kurama dayalı görüşlerini yasal yayınlarda ve liberal düşünce derneklerinde özgürce dile getirmeleri nedeniyle bu akıma Legal Marksizm adı verilmiştir. Bu akımın en önde gelen kuramcıları Pyotr Struve, Nikolai Berdyaev, Sergei Bulgakov, Mikhail Tugan-Baranovsky ve Semyon

Frank, 1894-1901 yılları arasında, kuramsal alanda Narodnizmin görüşlerine Marksist iktisat kuramı temelinde etkili eleştiriler getirmiş, bu konuda fiilen Plehanov ve Lenin gibi devrimci Marksistlerle ortak hareket etmiştir (Tanaka, 1969: 25). Legal Marksistler, Narodnizmin görüşlerine *Kapital*'de geliştirilen kuramsal çerçeveye içinden yanıtlar geliştirmelerine karşın Marksist kuramın temellerine yönelik eleştirel bir tutum benimsemiştir (Howard ve King, 2014: 184). Bu dönemde Legal Marksistlerin Çarlık baskısına uğramadan yayın ve açık toplantılar gerçekleştirebilmeleri, bir yandan Çarlık polisinin esas tehdit olarak gördüğü Narodniklere sert eleştiriler yönelmeleri, diğer yandan ise Rusya'da güç kazanan liberal akımın Marksist ekonomi kuramını Rusya'da Batı tipi kapitalist gelişmeyi hızlandıracak reform önerilerini meşrulaştırmak için kullanmak istemesidir (Pipes, 1960: 326).¹³ Nitekim, Legal Marksistler, bir çok tartışmayı liberal görüşlü Özgür İktisat Derneği'nde gerçekleştirmiş, 1896 yılında Tugan-Baranovsky bu derneğin başkanlığına seçilmiştir. Gerschenkron (2008: 115) 1890'larda Rusya'da canlanan Marksist literatürün, Fransa'daki Saint Simonculuk ve Almanya'daki milliyetçilik gibi bir sanayileşme ideolojisi olduğunu vurgular.

Legal Marksistlerin ilk etkili yayını Struve'nin 1894'te Narodnikler'e karşı kaleme aldığı *Rusya'nın Ekonomik Gelişmesi Üzerine Eleştirel Notlar* adlı kitabıdır. Bu kitapta Struve, Rus kapitalizminin gelişimi üzerine ampirik malzemeyi Marx'ın *Kapital*'de geliştirdiği görüşler temelinde ele alarak, sermaye birikiminin barışçıl bir versiyonunun mümkün olduğunu ve buna dayanarak Rusya'da kapitalist gelişmenin yalnızca kaçınılmaz değil, aynı zamanda sonuçları bakımından faydalı bir gelişme olduğunu savunmaktadır. Lenin, *Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi*'nde sıkça bu esere gönderme yapar. Struve, Rusya'daki Marksist hareketle 1890'lardan itibaren yakın ilişki kurmuş, Rus Sosyal Demokrat İşçi Partisi'nin kuruluşunda yer almıştır. Ancak 1900 yılından itibaren hareketten kopmuş, 1905 devriminden sonra liberal Anayasal Demokrat Parti'ye katılmıştır.

Legal Marksistlerin kuramsal açıdan en önemli ismi olan Tugan-Baranovsky ise Narodniklerin artı değer gerçekleşmesine eksik tüketimci bir temelde getirdikleri itiraza, sermaye birikimi sürecinde üretim araçları üreten birinci kesimdeki yeni yatırımların sağlayacağı istihdam ve gelir artışının tüketim malları sektöründe de talebi artıracığı yanıtını vermiştir. Tugan-Baranovsky aynı zamanda, Marksist kriz kuramları içindeki orantısızlık kuramını da ilk formüle eden kişidir. Tugan-Baranovsky, Rusya'da iç pazarın gelişmesinin mümkün olmadığını savunan Narodniklere karşı meta üretiminin gelişmesinin yarattığı yeni talebi vurgulayan Lenin'den farklı olarak kapitalist üretimin gelişmesinde tüketimin hiçbir önemi olmadığını, önemli olanın üretim araçları üreten birinci kesimle tüketim malları üreten ikinci kesim arasında doğru oranların tutturulması

olduğunu savunmuştur. Ancak ona göre kapitalizmin üretim anarşisi nedeniyle bu oranların tutturulması mümkün değildir. Bu durum kapitalist krizlerin kaçınılmazlığının temel nedenidir. Tugan-Baranovsky'nin orantısızlığa dayalı kriz yorumu, 1910'larda Rudolf Hilferding'in tekelci kapitalizm üzerine çalışmasında yeniden canlandırılmış, bu dönemde Tugan-Baranovsky, Hilferding'le aynı çizgide planlamaya dayalı bir "örgütlü kapitalizm"de krizlerin önlenebileceği görüşünü benimsemiştir (Shaikh, 2009: 144). Bu dönemde, Narodnizmin temel savlarına karşı Marx'a başvuran Legal Marksistler, aynı zamanda Marksist iktisadi teori alanındaki temel tartışma başlıkları olan, değer kuramı, transformasyon problemi, kar oranının düşme eğilimi, proletaryanın artan sefaleti ve kriz kuramı vb. alanlarda 20. yüzyıl Marksist iktisat tartışmalarını önceleyen ve esin kaynağı oluşturan savlar geliştirmiştir. Bu noktada özellikle Kapital'in III. cildinin yayınlanmasının ardından Tugan-Baranovsky ve Bulgakov'un değer kuramı ve transformasyon problemi konusunda ortaya attığı eleştirel görüşleri özel olarak vurgulamak gerekir. Tugan-Baranovsky, soyut emeğe dayalı nesnel emek değer kuramını metafizik olmakla eleştirip reddetmiş, neoklasik öznel değer kuramı ile emek değer kuramının birbirini dışlayan değil tamamlayan kuramlar olduğunu savunmuştur (Allison, 2015: 110). Bulgakov ise, aynı itirazdan hareketle Kapital'in III. cildinde geliştirilen değerlerin fiyatlara dönüşümü ile ilgili çözümünü eleştirmiştir (Howard ve King, 2014: 190).

Legal Marksistler bu dönemde Narodnizme karşı mücadelede Plehanov ve Lenin ile ortak hareket etmelerine rağmen, 1900'lü yıllardan itibaren felsefi idealizme ve liberalizme yönelmiştir (Howard ve King, 2014: 195-196).

Bu yazıda amacımız bu alandaki çalışmaların mahiyeti üzerinde bir inceleme yapmak değil, *Kapital*'in Rusya'nın entelektüel ve siyasal yaşamı üzerinde ne denli etkili bir kitap olduğunu ortaya koymaktır. Legal Marksizmin yorumuyla *Kapital*, Rus liberalizminin de entelektüel ajandasında önemli bir yer tutmuştur. Antonio Gramsci (1917)'nin Ekim Devriminin ardından kaleme aldığı "Kapital'e Karşı Devrim" adlı makalesinde "Rusya'da *Kapital*, burjuvazinin kitabıdır" derken işaret ettiği *Kapital*'in bu okunuşudur. Elbette Rusya'da *Kapital*'in serüveni burada bitmemektedir. 1900'lü yıllardan itibaren *Kapital*, bir kuramsal kaynak olarak uluslararası Marksist hareketin bir parçası olan Rusya Marksistlerinin kılavuzu olmaya devam etmiştir. Ancak hem bu dönemin daha bilinir olması hem de bu dönemdeki kuramsal tartışma ve katkıların uluslararası tartışmaların bir parçası olması nedeniyle yazıda bu dönem ele alınmamıştır. Yine de Lenin'in 1916 yılında kaleme aldığı *Emperyalizm: Kapitalizmin En Yüksek Aşaması* kitabında geliştirdiği emperyalizm kuramının dolaysızca *Kapital*'deki sermaye birikimi analizine dayandığını anımsatmak gerekir.

Sonuç Yerine: Bir Özet

Kapital, Avrupa kıtasında feodalizmden kapitalizme geçiş sürecini en geç tamamlayan geri bir ülkede, yaşanan dönüşüm sürecinin özgül niteliğinin belirlediği bir entelektüel ve politik ortamda yürütülen kuramsal ve ideolojik tartışmalarda farklı kesimler nezdinde temel bir referans olmuştur. Bu dönemde Rusya'da kapitalizmin geleceği ile ilgili dört farklı görüş, kendisine *Kapital*'den kuramsal dayanak aramıştır. Bu görüşler, Batı Avrupa'da kapitalizmle ilgili olarak 18. yüzyıldan itibaren ortaya çıkan görüşlerin Rusya koşullarındaki yansımalarıdır: Kapitalizmin olumlanması, olumsuzlanması ve reforme edilebilir olduğuna inanılması.

Rusya'da kendisine *Kapital*'den dayanak arayan birinci görüş, Rusya'da kapitalizmin bir geleceği olmadığına ve olmaması gerektiğine inanan radikal Narodnizmin görüşüdür. Radikal Narodnikler, *Kapital*'i, Batı Avrupa kapitalizminin yarattığı kötülükleri teşhir eden ve kapitalizme yönelmesi halinde Rusya'yı bekleyen kötülüklerle karşı uyarıcı bir kitap olarak okumuştur. İkinci görüş 19. yüzyılın sonlarına doğru Rusya'da kapitalist gelişmenin hız kazanması ile güç kazanan liberal Narodnizmdir. Bu akım, Rusya'da kapitalist gelişmenin kazandığı ivme karşısında, üretici köylülüğe dayalı demokratik bir kapitalizm programını desteklemek üzere eklektik bir şekilde *Kapital*'in üç cildinde oluşturulan kuramsal çerçeveye başvurmuştur. Üçüncü görüş, *Kapital*'e büyük bir sempati ile yaklaşmasa da, bu eserde, Rusya'da kapitalist gelişmenin önündeki feodal engellerin kaldırılması için gerekli reformlara destek çıkan bir vizyon olduğunu düşünen liberal burjuvazi ve sözcülerinin görüşüdür. Bu kesim, özellikle Legal Marksistler kanalıyla *Kapital*'e yönelmiştir. Dördüncü görüş ise, Rusya'da devrimci bir dönüşümün kapitalist gelişmenin ortaya çıkardığı işçi sınıfına dayanarak gerçekleşebileceğini düşünen ve *Kapital*'i tarihsel gelişmenin eğilimsel yasalarını ve Rusya'da 19. yüzyılın son çeyreğinde ivme kazanan kapitalist gelişmenin temel dinamiklerini kavramak için okuyan devrimci Marksistler temsil etmektedir. Rusya'da tarih, bu son görüşü zafere taşımıştır. Bu görüş, *Kapital*'i, yaşamının son günlerine kadar Rusya'daki devrimci gelişmeleri etkilemeye çalışan *Kapital*'in yazarının beklentilerine uygun bir şekilde okumuştur.

Sonnotlar

¹ Çalışmada Rusça isim ve kavramların transkripsiyonunda ikili bir yol izlenmiştir. Özellikle Türkçe'ye çevrilen eserlerden yararlanıldığında bu çevirilerdeki kullanım esas alınmış, buna karşılık İngilizce kaynaklardaki Rusça isim ve kavramların transkripsiyonuna müdahale edilmemiştir.

² Sözü edilen pasaj şöyledir: “Mutato nomine de te fabula narratur! (Sadece bir isim değişikliğiyle hikâye seni anlatıyor!) Köle ticaretinin yerine işçi piyasasını, Kentucky ile Virginia’nın yerine İrlanda ile İngiltere’nin, İskoçya’nın ve Galler’in tarım bölgelerini, Afrika’nın yerine Almanya’yı koyarak okuyun! Aşırı çalıştırmanın Londra’daki fırıncıların saflarını nasıl zayıflattığını, ama, yine de Londra işçi piyasasının, fırınlarda çalışmak için Almanya’dan ve diğer ülkelerden gelen ölüm adaylarıyla durmadan nasıl dolup taşıdığını gördük” (Marx, 2011: 261).

³ https://www.marxists.org/archive/marx/works/1870/letters/70_02_10.htm

⁴ https://www.marxists.org/archive/marx/works/1870/letters/70_02_12.htm

⁵ “Late Marx” ifadesini Türkçe söyleyişe uymadığı için “geç Marx” yerine “yaşlı Marx” diye çevirmeyi tercih ettik. Burada Althusser’in genç Marx ve olgun Marx arasında var olduğunu savunduğu “epistemolojik kopuş” kavramı akla geliyor. Althusser’in yorumunun sorunlarını bir yana bırakarak onun terminolojisi ile konuşursak burada Yaşlı Marx’ın yeniden “bilim”den hümanizme döndüğünün iddia edildiğini söyleyebiliriz.

⁶ “Yaşlı Marx” sorunsalına bir kanıt oluşturmasa da Marx’ın Almanca II. baskıya eklediği sonsöze bakarak, bu dönemde Marx’ın ajandasındaki Rusya başlığının ne denli büyük bir önem kazandığı görülebilmektedir.. Yukarıda değinildiği gibi Marx, bu sonsözde bir dizi Rus yazarın yanı sıra Çerņişevski’nin *Mill’e Göre Ekonomi Politîğin Temelleri* adlı eserine gönderme yaparak ondan büyük Rus bilgini ve eleştirmeni diye bahseder. Wada (1983: 47) Çerņişevski’ye yönelik övgüyü de Marx’ın üzerinde yeni şekillenmeye başlayan Narodnizm etkisine bağlamaktadır.

⁷ Bu satırların üzerinden iki yıl geçmeden Engels’in söz ettiği olasılıklardan birisi gerçekleşir. 1877 yılında başlayan Osmanlı -Rus Savaşı sırasında Plevne’deki Osmanlı zaferinin ardından Avrupa kamuoyunda savaşı Osmanlı’nın kazanacağı beklentisi oluşur. Marx, 27 Eylül 1877’de F.A. Sorge’ye yazdığı mektupta Rusya’daki kaynaklarından edindiği bilgilere dayanarak devrimci ayaklanmanın koşullarının oluştuğunu “Cesur Türklere” in “yalnızca Rus ordusuna değil aynı zamanda Rus maliyesine ve orduya komuta eden hanedana vurdukları darbeye, yıllar alabilecek bir süreyi kısaltarak patlamayı çabuklaştırdı”klarını yazar. Ve ekler: “Ayaklanma oyunun kurallarına göre başlayacaktır; bazıları meşrutiyetçiliğe oynayacak, sonra hoş bir patırtı sökün edecek. Doğa ana bize oyun etmezse, eğlenceyi görecektir kadar yaşayacağız. ...Devrim bu kez, karşı-devrimin şimdiki dek aşılammış siperi ve yedek ordusu olan Doğuda başlıyor.” (Marx ve Engels, 1996: 100). Ne var ki gelişmeler Marx’ın öngördüğünün tam aksi yönde olmuştur. Osmanlı tarihinde “93 harbi” diye bilinen 1877-78 Osmanlı-Rus savaşı Osmanlı devletinin büyük bir yenilgisiyle sonuçlanmış, Rus çarlığı zaferin ardından içeride gücünü pekiştirmiş, dışarıda ise Balkanlar üzerindeki nüfuzunu artırarak, Avrupa güçler dengesi içindeki konumunu güçlendirerek tarihsel ömrünü bir süre için uzatma şansı bulmuştur.

⁸ <https://www.marxists.org/archive/marx/works/1881/zasulich/zasulich.htm>

⁹ Artel, Rusya’da köylü kökenli esnaf ve zanaatkarlar arasında belli bir iş etrafında oluşturulan komünal birliktir. Artel üyeleri üretim sürecinde işbirliği yapar ve genellikle üretilen ürünün satışından elde edilen geliri eşit bir şekilde paylaşır. Artelin köy komünü obşinanın tarım dışı faaliyetlerdeki versiyonu olduğu söylenebilir.

¹⁰ Bkz. Marx (2013). Burada, Morgan’ın eserinin Engels’in *Ailenin Devletin ve Özel Mülkiyetin Kökeni* adlı çalışmasının ana malzemesini oluşturduğu da anımsanmalıdır. Engels bu kitapta Marx’ın notlarından geniş ölçüde yararlanmıştı.

¹¹ Örneğin *Kapital*’deki şu ifadeler: “Gelişmiş bir kapitalist üretim ve her şeyden önce bir sanayi ülkesi olan İngiltere, İrlanda’nın gibi bir nüfus kaybına uğrasaydı, herhalde kan kaybından ölürdü. Fakat bugün artık İrlanda, geniş bir kanalla ayrılmış bulunduğu İngiltere’ye tahlil, yün, hayvan, sanayi ve ordusu için asker sağlayan bir tarım bölgesinden ibarettir” (Marx, 2011: 676).

¹² Buna dayanarak Perelman (2000: 352) Rusya’da kapitalist gelişme ile ilgili analizinin büyük ölçüde Smithçi bir perspektife dayandığını savunur. Bu sav, birçok bakımdan ele alınmaya değer özellikler taşımaktadır. Ancak sorun büyük ölçüde Perelman’ın kapitalizmi klasik politik ekonomistlerin ilkel birikimci perspektiflerinin eseri olarak gören ancak bu perspektifi doğuran tarihsel evrimi dikkate almayan ilkel birikim yorumuyla ilgilidir.

¹³ Legal Marksizmin görüşlerini 1890’lardaki koşullar bağlamında değerlendiren önemli bir çalışma için ayrıca bkz. Barnett (2005: 47-58).

Kaynakça

Allisson F (2015). *Value and Prices in Russian Economic Thought: A Journey Inside the Russian Synthesis, 1890-1920*. New York: Routledge.

Barnett V (2005). *A History of Russian Economic Thought*. London, New York: Routledge.

Blackledge P (2017). *Marksist Tarih Kuramı Üzerine*. Çev. Ş Alpagut, İstanbul: Yordam Kitap.

Cameron R ve Neal L (2003). *A Concise Economic History of the World: From Paleolithic Times to the Present*. Oxford, New York: Oxford University Press.

Çernişevski N (2009). *Adressiz Mektuplar*. Çev. A Berberoğlu. İstanbul: Evrensel Basım Yayın.

Deutscher I (1948). Marx and Russia. <https://www.marxists.org/archive/deutscher/1948/marx-russia.htm>. Son erişim tarihi, 20.03.2018.

Engels F (1977). Rusya’da Toplumsal Koşullar Üzerine. İçinde: K Marx ve F Engels, *Seçme*

Yapıtlar 2, Çev. A Kardam, Ankara: Sol Yayınları, 462-475.

Engels F (1993). *Tarihsel Materyalizm Üzerine Mektuplar*. Çev. Ö Ünalın, Ankara: Bilim ve Sosyalizm Yayınları.

Falkus M E (1986). *Rusya'nın Endüstrileşmesi, 1700-1914*. Çev. A Şenel, Ankara: V Yayınları

Gramsci A (1917). The Revolution against 'Capital'. <https://www.marxists.org/archive/gramsci/1917/12/revolution-against-capital.htm>. Son erişim tarihi, 20.03.2018.

Gerschenkron A (1965). Economic Development in Russian Intellectual History of the Nineteenth Century. İçinde: A Gerschenkron, *Economic Backwardness in Historical Perspective: A Book of Essays*, New York: The Belknap Press of Harvard University Press, 152-187.

Gerschenkron A (2008). *Europe in the Russian Mirror: Four Lectures in Economic History*. Cambridge: Cambridge University Press.

Grossman G (1973). Russia and Soviet Union. İçinde: C M Cipolla (der), *Fontana Economic History of Europe: The Emergence of Industrial Societies-2*, London and Glasgow: Collins and Fontana Books, 486-531.

Hobsbawm E J (1985) Marx ile Engels'in Yapıtlarında Prekapitalist Kuruluşlar. İçinde: J Suret-Canale vd. İlk Sınıflı Toplumlar, Asyagil Üretim Tarzı ve Doğu Despotizmi, Çev. K Somer, Ankara: Birey ve Toplum Yayınları, 45-85.

Hobsbawm E J (1989). *Devrim Çağı*. Çev. A Şenel ve J Ergüder, Ankara: Verso.

Howard M C ve King J E (2014). *A History of Marxian Economics, Volume I: 1883-1929*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.

Hussain A ve Tribe K (1983). *Marxism and the Agrarian Question*. Second Edition. London: Macmillan.

Jacoby R (1975). The Politics of the Crisis Theory: Towards the Critique of Automatic Marxism II. *Telos*, 20, 3-52.

Lamb P (2016). Engels' Reviews of Capital Volume I. *Paper presented at the Annual Conference of the Political Studies Association*, Brighton. http://eprints.staffs.ac.uk/2566/1/Peter_Lamb_Engels%27_Reviews_of_Capital_Volume%20_1_0.pdf Son erişim tarihi, 30.12.2017.

Lenin V I (1988). *Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi: Geniş-Çaplı Sanayi İçin Bir İç Pazarın Oluşma Süreci*. Çev. S Erdoğan, Ankara: Sol Yayınları.

Lenin V I (1996). *“Halkın Dostları” Kimlerdir ve Sosyal-Demokratlara Karşı Nasıl Savaşılır?* Çev. S Erdoğan, Ankara: Sol Yayınları.

Lenin V I (2014). Marksizmin Üç Kaynağı ve Üç Bileşeni, İçinde: V İ Lenin, *Marksist Öğreti*, Çev. T Ok. İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 81-86.

Marx K (1934). *Letters to Dr. Kugelmann*. London: Martin Lawrence.

Marx K (1979). *Grundrisse: Ekonomi Politîğin Eleştirisi İçin Ön Çalışma*. Çev. S Nişanyan, İstanbul: Birikim

Marx K (1993). *Ekonomi Politîğin Eleştirisine Katkı*, Çev. S Belli, Ankara: Sol Yayınları.

Marx K (2011). *Kapital: Ekonomi Politîğin Eleştirisi Cilt 1*. Çev. M Selik ve N Satlıgan, İstanbul: Yordam Kitap.

Marx K (2013). *Etnoloji Defterleri*. Çev. K Tanrıyar, İstanbul: Hil Yayınları.

Marx K ve Engels F (1977). *Seçme Yapıtlar 2*. Ankara: Sol Yayınları.

Marx K ve Engels F (1992). *Kapitalizm Öncesi Ekonomi Biçimleri*. Çev. M Belli, Ankara: Sol Yayınları.

Marx K ve Engels F (1995). *Seçme Yazışmalar 1, 1844-1869*. Çev. Y Fincancı, Ankara: Sol Yayınları.

Marx K ve Engels F (1996). *Seçme Yazışmalar 2, 1870-1895*. Çev. Y Fincancı, Ankara: Sol Yayınları.

Marx K ve Engels F (2011). *Komünist Manifesto ve Komünizmin İlkeleri*. Çev. M Erdost, Ankara: Sol Yayınları.

Marx K ve Engels F (2013). *Alman İdeolojisi*. Çev. T Ok ve O Geridönmez, İstanbul: Evrensel Basım Yayın.

McClellan W (2005). *Revolutionary Exiles: The Russians in the First International and the Paris Commune*. London: Frank Cass.

Nimtz A H (2000). *Marx and Engels: Their Contribution to the Democratic Breakthrough*. Albany: State University of New York Press.

Perelman M (2000). *The Invention of Capitalism: Classical Political Economy and the Secret History of Primitive Accumulation*. Durham and London: Duke University Press.

Pipes R (1960). Russian Marxism and Its Populist Background: The Late Nineteenth Century. *The Russian Review*, 19 (4), 316-337.

Resis A (1970). Das Kapital Comes to Russia. *Slavic Review*, 29 (2), 219-237.

Sayer D ve Corrigan P (1983). Late Marx: Continuity, Contradiction and Learning”, İçinde: T Shanin (der), *Late Marx and the Russian Road: Marx and the Peripheries of Capitalism*, New York: Monthly Review Press, 77-94.

Shaikh A (2009). Bunalım Kuramlarının Tarihine Giriş. İçinde: S Savran ve N Satlıgan (der), *Dünya Kapitalizminin Krizi*, İstanbul: Belge, 126-171.

Shanin T (1983). Late Marx, Gods and Craftsmen. İçinde: T Shanin (der), *Late Marx and the Russian Road: Marx and the Peripheries of Capitalism*, New York: Monthly Review Press, 3-39.

Tanaka M (1970). The Narodniki and Marx on Russian Capitalism in the 1870's-1880's. *The Kyoto University Economic Review*, 39 (2), 1-25.

Turin S P (1930). Nicholas Chernyshevsky and John Stuart Mill. *The Slavonic and East European Review*, 9 (25), 29-33

Venturi F (1960). *Roots of Revolution, A History of the Populist and Socialist Movements in Nineteenth Century Russia*. New York: Alfred A. Knopf.

Wada H (1983). Marx and Revolutionary Russia. İçinde: T Shanin (der), *Late Marx and the Russian Road: Marx and the Peripheries of Capitalism*, New York: Monthly Review Press, 40-77.

Walicki A (1987). *Rus Düşünce Tarihi: 1760-1900, Aydınlanmadan Marksizme*. Çev. A Şenel, Ankara: V Yayınları.

